

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

48

ΑΘΗΝΑ 2018

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΔΙΚΑΙΟΥ
σε συνεργασία με τον
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (EPLO)
με θέμα:

«Ιστορία τοῦ Δικαίου: τὸ σήμερα καὶ τὸ αὔριο»

[Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2016)

Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ

Χαιρετισμός

Κυρίες και Κύριοι Συνάδελφοι,

Τό Διοικητικό Συμβούλιο τής Έλληνικής Έταιρείας Ιστορίας Δικαίου¹ αποφάσισε νά οργανώσει τή σημερινή έκδήλωση μέ θέμα: «Ιστορία τοῦ Δικαίου, τό σήμερα καί τό αύριο». Σκοπός εἶναι ἀφ' ἑνός μὲν νά γνωστοποιηθοῦν στό εὐρύτερο κοινό τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν τῆς τελευταίας πενταετίας τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων πού ἀσχολοῦνται μέ αὐτό τό ἀντικείμενο καί τά τρέχοντα προγράμματα, ἀφ' ἑτέρου δέ νά συζητήσωμε γιά τό μέλλον τοῦ κλάδου. Καί αὐτό γιατί κάποιοι θεωροῦν ὅτι πρόκειται γιά ἕναν κλάδο τελείως θεωρητικό πού δέν ἔχει σχέση μέ τήν καθημερινή πρακτική, ἕνα εἶδος μουσειακό. Εἶναι, ὅμως, ἔτσι; Γνωρίζομε καί ἀναφέρονται συχνά στά ΜΜΕ ὑποθέσεις πού ἐκδικάζονται σήμερα στά δικαστήρια πού ἔχουν σχέση π.χ. μέ τίτλους κυριότητας πολλῶν δεκαετιῶν ἢ καί αἰῶνων πρίν. Παράδειγμα οἱ ὑποθέσεις τῆς μονῆς Βατοπαιδίου: τί εἶναι τά χρυσόβουλλα, ἰσχύουν ἢ ὄχι; Πῶς θά ἀξιολογηθοῦν; Ἄλλο παράδειγμα οἱ ἐκτάσεις στή Ζάκυνθο πού ἀγόρασε ὁ ἐμίρης τοῦ Κατάρ. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ νομικός, ὡς δικηγόρος, ὡς δικαστής, γιά νά μπορεῖ νά ἀνταπεξέλθει στίς ἀπαιτήσεις αὐτές πρέπει νά ἔχει γνώσεις ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῆς διαδρομῆς δηλαδή καί τῆς ἐξέλιξης τῶν νομικῶν θεσμῶν. Πρέπει νά ὑπάρχουν οἱ εἰδικοί, οἱ ὁποῖοι νά μποροῦν νά γνωμοδοτοῦν καί νά χειρίζονται θέματα πού προκύπτουν ἀπό τήν καθημερινή πρακτική.

1. Σ.τ.Ε. Η κ. Καλλιόπη (Κέλλυ) Μπουρδάρα διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ιστορίας τοῦ Δικαίου κατά τα ἔτη 2015 καί 2016.

Είναι γνωστό ότι η ιστορία του δικαίου έχει σχέση με μεγάλο κύκλο επιστημών, π.χ. ιστορία, φιλολογία, αρχαιολογία, θεολογία. Δίνει, αλλά και χρησιμοποιεί πολλά στοιχεία συμπληρωματικά από τις παραπάνω επιστήμες. Τά δέ νομικά θέματα μόνον νομικοί μπορούν να καταλάβουν και να αναλύσουν. Για τούς λόγους αυτούς θεωρήσαμε σκόπιμο να γνωστοποιηθούν τά αποτελέσματα των έρευνητικών έργασιών των ιστορικών του δικαίου σε ευρύτερο επιστημονικό κοινό. Έτσι εκλήθησαν οί καθηγητές των Νομικών, Φιλοσοφικών, Θεολογικών Σχολών όλων των Πανεπιστημίων, καθώς, επίσης, έρευνητές των σχετικών έρευνητικών κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών και του Έθνικοῦ Ίδρύματος Έρευνών (ΕΙΕ). Διακρίνω πολλούς συναδέλφους από τίς Σχολές αυτές της Αθήνας, αλλά και της Θεσσαλονίκης, και από τά έρευνητικά κέντρα. Ως πρόεδρος της Έταιρείας, τούς εύχαριστώ θερμά εκ μέρους του Δ.Σ. για τή συμμετοχή τους. Ίδιαίτερα εύχαριστώ τήν Κοσμήτορα της Νομικής Σχολής Αθηνών καθηγήτρια κ. Δ. Καλλινίκου, τόν κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής καθηγητή κ. Νικολαΐδη, τόν διευθυντή του Κέντρου Ιστορικών Έρευνών του ΕΙΕ, καθηγητή κ. Τ. Κόλια.

Ό χώρος στον οποίο βρισκόμαστε είναι σε άρμονία με τά αντικείμενα πού θά διαπραγματευθούμε (άρχαία έλληνικά δίκαια, ρωμαϊκό δίκαιο, βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο). Είμαστε στην περιοχή της Πλάκας, στους πρόποδες της Ακρόπολης, απέναντι από τήν είσοδο της ρωμαϊκής αγοράς, κοντά στή βυζαντινή εκκλησία, στό μουσουλμανικό τζαμί. Όλα αυτά συνυπάρχουν και δείχνουν στό πέρασμα του χρόνου τούς πολιτισμούς πού συνυπήρχαν στην Αθήνα. Γύρω-γύρω βλέπουμε τά νεοκλασσικά κτήρια πού με τή συνδρομή των ευρωπαϊκών προγραμμάτων αναπαλαιώνονται και δίδονται σε χρήση όπως τό κτήριο στο οποίο βρισκόμαστε. Απέναντι από τή ρωμαϊκή αγορά, θεωρείται ένα από τά πιό εκλεκτά αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής. Καλύπτει 1.000 τ.μ. κατανεμημένα σε 3 όρόφους και έχει αναγνωρισθεί ως «ιστορικό μνημείο» από τό Ύπουργείο Πολιτισμού ήδη από τό 1950. Η κατασκευή του ξεκίνησε πριν από τό 1830 και τό έσωτερικό του περιέχει τοιχογραφίες όροφής. Η ανακαίνισή του επανέφερε τήν αρχική όμορφιά. Εύχαριστούμε πολύ τόν Ευρωπαϊκό Όργανισμό Δημοσίου Δικαίου και τόν πρόεδρό του καθηγητή κ. Σπ. Φλογαΐτη πού μας παραχώρησαν τήν αίθουσα.

Στήν αποφινή εκδήλωση θά παρουσιάσουν θέματα Ιστορίας Δικαίου Αρχαιότητας ό κ. Άρναούτογλου, Διευθυντής Έρευνών, ΚΕΙΕΔ Ακαδημίας Αθηνών, ή κ. Αθ. Δημοπούλου, έπ. καθηγήτρια Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, ό κ. Ι. Τζαμτζής, άν. καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ίωαννίνων. Θέματα Ιστορίας Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου θά παρουσιάσουν ή κ. Έλ. Παπαγιάννη, καθηγήτρια Νομικής Σχολής

Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί ἡ κ. Λυδία Παπαρρήγα, Διευθύντρια Ερευνῶν - Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεῦνης της Ιστορίας του Ελληνικοῦ Δικαίου.

Συντονίζουν τίς συζητήσεις ἡ κ. Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. Μπουρδάρα, καθηγήτρια Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί Πρόεδρος Ἑλληνικῆς Ἱστορίας Δικαίου καί ἡ κ. Σ. Ἀδάμ, καθηγήτρια τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου.

Σᾶς εὐχαριστῶ.*

* Γιά τή δημοσίευση τῶν πρακτικῶν προκρίθηκε νά ἐπικαιροποιηθοῦν οἱ ὁμιλίες καί νά προστεθοῦν νεώτερες δημοσιεύσεις καί ἐρευνητικά προγράμματα ἕως καί τό 2017.

Διονυσία ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ

Χαιρετισμός

Η Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζει την εκδήλωση που συνδιοργανώνει η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Δικαίου και ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Δημοσίου Δικαίου με θέμα: «Ιστορία Δικαίου: το σήμερα και το αύριο».

Η Νομική Σχολή Αθηνών έχει βαθειά παράδοση στη διδασκαλία και επιστημονική έρευνα του κλάδου αυτού. Το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο αποτελούσαν αντικείμενο διδασκαλίας για πολλά χρόνια. Οι καθηγητές του Αστικού Δικαίου ήσαν κατεξοχήν ρωμαϊστές με λαμπρές μελέτες στο ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο. Αλλωστε στο νέο ελληνικό κράτος ισχύον δίκαιο ήταν το βυζαντινό δίκαιο, όπως περιλαμβανόταν στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου μέχρι την έκδοση του Αστικού Κώδικα.

Η παράδοση διδασκαλίας της Ιστορίας Δικαίου συνεχίσθηκε και μετά τη δημοσίευση του Αστικού Κώδικα. Πέρα από τη συμβολή των Αστικολόγων, αναδείχθηκαν σημαντικοί επιστήμονες, όπως οι αείμνηστοι Ι. Τριανταφυλλόπουλος και Δ. Γκόφας που έδωσαν νέα διάσταση στο γνωστικό αυτό αντικείμενο με την προσθήκη του αρχαίου ελληνικού δικαίου.

Η σημασία της διδασκαλίας του αρχαίου ελληνικού δικαίου είναι τεράστια γιατί καλύπτει χρονική περίοδο σχεδόν τριών χιλιετηρίδων και χωρικά τεράστια έκταση λόγω της μεγάλης εξάπλωσης των ελληνικών πληθυσμών, καθώς και μεγάλο εύρος γνωστικών αντικειμένων.

Έτσι παραμένει πάντα ζωντανή σε ακαδημαϊκό επίπεδο η μεγάλη προσφορά της Ελλάδας και του νομικού πολιτισμού της σε όλο τον κόσμο για να γίνει καλύτερος. Στη χώρα αυτή αναπτύχθηκαν από τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους σημαντικοί θεσμοί, όπως η έννοια του δικαστηρίου

για την απονομή δικαιοσύνης, η οργάνωση των πόλεων, τα ψηφίσματα της βουλής και του δήμου, οι ιδιωτικές πράξεις και γενικά η γραπτή νομοθεσία. Στην αρχαία ελληνική πόλη-κράτος της Αθήνας αναπτύχθηκε επίσης η πρώτη γνωστή δημοκρατία με συμμετοχή του λαού στα κοινά.

Η σύγχρονη Νομική Σχολή Αθηνών πιστή στην παράδοση συνεχίζει τη διδασκαλία και έρευνα της ιστορίας δικαίου σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο με τη συνδρομή εξαιρετικών επιστημόνων που θεραπεύουν τον κλάδο αυτό με αγάπη και αφοσίωση. Παράλληλα ετοιμάζουν τους φοιτητές για διεθνείς διαγωνισμούς με λαμπρά αποτελέσματα γιατί πάντα οι φοιτητές κατακτούν τα πρώτα βραβεία. Πέρα από το επιστημονικό έργο, οι συνάδελφοι της ιστορίας δικαίου με προθυμία αναλαμβάνουν πολλά διοικητικά καθήκοντα και η προσφορά τους αυτή είναι ανεκτίμητη ιδίως στη δύσκολη αυτή χρονική περίοδο.

Χαίρομαι ιδιαίτερα για την εκδήλωση αυτή και συγχαίρω τους οργανωτές και ιδίως την πρόεδρο κυρία Μπουρδάρα και το γενικό γραμματέα κύριο Λιαρμακόπουλο που πήραν την πρωτοβουλία να παρουσιάσουν θέματα της ιστορίας δικαίου της αρχαιότητας, του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου και του δικαίου του νεοτέρου ελληνισμού, έτσι ώστε να αναδειχθεί το έργο των ελλήνων επιστημόνων και η χρησιμότητα που έχει σήμερα στην πράξη ο κλάδος αυτός της ιστορίας δικαίου.

Θερμές είναι οι ευχαριστίες και στον Καθηγητή κύριο Φλογαΐτη που με τη γνωστό ενδιαφέρον του για το γνωστικό αυτό αντικείμενο συνδιοργανώνει την εκδήλωση αυτή.

Καλή επιτυχία στις εργασίες σας.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Παρουσίαση θεμάτων Ιστορίας Δικαίου
της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
(έτη 2010-2017)

Αθηνά Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ

Δίκαια της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 2010-2017:

I. Ερευνητική δραστηριότητα

Οι εν Ελλάδα ιστορικοί του δικαίου, την εξαετία 2010-2016, πέραν της ερευνητικής και συγγραφικής τους δραστηριότητας, έχουν αναπτύξει πολυσχιδείς δράσεις που καλλιεργούν και προβάλλουν συστηματικά την μελέτη των θεσμών ιστορίας των αρχαίων δικαίων, οι οποίες αναπτύσσονται γύρω από τρεις άξονες: τη διοργάνωση συνεδρίων και διαλέξεων και τη συμμετοχή σε αυτά, τα ερευνητικά προγράμματα και τη διδασκαλία.

Οι ετήσιες συναντήσεις που διοργανώνονται από την Καθ. του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης Μ. Γιούνη στην έδρα της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου στην Κομοτηνή (το έτος 2016 έλαβε χώρα η 19η κατά σειρά), αποτελούν σταθερό σημείο ανταλλαγής απόψεων επί των τελευταίων ερευνών τους. Για πολλούς νέους συναδέλφους οι Συναντήσεις της Κομοτηνής αποτελούν το φιλόξενο βήμα της πρώτης επιστημονικής τους ανακοίνωσης. Στη Νομική Σχολή Αθηνών, οι Καθ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Α. Δημοπούλου και Α. Χέλμης, σε συνεργασία με τον Καθ. Ε. Harris, διοργανώνουν από το 2008 ανά διετία στην Αθήνα, στο Μουσείο της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (οικία Κλεάνθους), διεθνές συνέδριο νέων ιστορικών του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, θεσμό που λειτουργεί ως φυτώριο για την ανάδειξη της σοβαρής επιστημονικής δουλειάς νέων επιστημόνων από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Αντίστοιχες πρωτοβουλίες και συνέδρια για τους νέους ιστορικούς του ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου είχαν διοργανωθεί κατά τα έτη 2011 και 2013 από τη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης και τους Καθ. Γ. Π.

Νάκο, Σ. Τζαρίδου, Δ. Παπαδάτου, Κ. Βλάχο και Κ. Παπακωνσταντίνου.

Έλληνες ιστορικοί του δικαίου εκπροσωπούν σταθερά τη χώρα στους μεγάλους συνεδριακούς θεσμούς του κλάδου στο εξωτερικό. Στο ανά διετία διεξαγόμενο διεθνές *Symposion* αρχαίου ελληνικού δικαίου της Société internationale d'Histoire du Droit grec et hellénistique, στις τελευταίες διοργανώσεις του έτους 2011 στο Πανεπιστήμιο Paris I στο Παρίσι, του έτους 2013 στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Harvard στη Βοστώνη, του έτους 2015 στο Πανεπιστήμιο της Κόμπρα και του έτους 2017 στο Τελ-Αβίβ, μετείχαν περισσότερα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου. Οι ανακοινώσεις τους ως ομιλητές και respondents δημοσιεύθηκαν στην σειρά *Symposion, Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, που εκδίδει η Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών. Σταθερή είναι επίσης η παρουσία Ελλήνων ερευνητών με ανακοινώσεις στο ετήσιο συνέδριο της Société d'Histoire du Droit Fernand de Visscher, της μεγαλύτερης διεθνώς συνάντησης ιστορικών του δικαίου, όπως και στη σειρά των συνεδρίων της GIREA, διεθνούς κέντρου μελέτης του φαινομένου της δουλείας. Σε διεθνές συνέδριο με θέμα «Transferts culturels» στον χώρο των αρχαίων δικαίων που διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Reims το 2011, συμμετείχαν Έλληνες ιστορικοί του δικαίου, οι ανακοινώσεις των οποίων περιλήφθηκαν στα εκδοθέντα πρακτικά. Το Κέντρο Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου που διευθύνει η ομ. Καθ. Σ. Αδάμ έχει διοργανώσει σειρά συνεδρίων και διαλέξεων, ενώ στην εκδοτική σειρά «Συμβολές» του Κέντρου εκδίδονται μελέτες ιστορίας του δικαίου. Έλληνες ιστορικοί του δικαίου έχουν μετάσχει σε πλήθος άλλων συνεδρίων ειδικότερων θεμάτων που έχουν διοργανώσει πολλά Πανεπιστήμια του εξωτερικού και εσωτερικού, όπως και οι εν Ελλάδι ξένες Αρχαιολογικές Σχολές, καθώς και σε ιστορικά-αρχαιολογικά συνέδρια. Έχουν επίσης δώσει διαλέξεις στο Institut de Droit Romain του Πανεπιστημίου Paris II (Panthéon-Assas).

Η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Δικαίου οργάνωσε διημερίδες ενταγμένες στους κύκλους ομιλιών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με θεματικές «Ανάγκη και Δίκαιο» το 2012 και «Πολυτέλεια και Δίκαιο» το 2013, μία εκδήλωση αφιερωμένη στη μνήμη του Κωνσταντίνου Πιτσάκη, του σπουδαίου ιστορικού του δικαίου που έφυγε πρόωρα. Στη μνήμη του Καθηγητή Jacques Phytillis, ο Επ. Καθ. Α. Χέλμης διοργάνωσε το 2013 στην Αθήνα ελληνο-γαλλική ημερίδα με θέμα «Φιλία και Δίκαιο» με συμμετοχή Ελλήνων και ξένων ομιλητών. Το έμπρακτο ενδιαφέρον τους για την ιστορία του δικαίου έχουν εκφράσει εκτός από επιστημονικούς και κρατικούς φορείς, με τη συνδιοργάνωση συνεδρίου στη Γόρτυνα με θέμα «Δικαίωμά μου 2500 χρόνια» το 2014, με πρωτοβουλία της Ομ. Καθ. Κ. Μπουρδάρα, σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, την περιφέρεια Κρήτης και το Δήμο Γόρτυνας. Η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας

του Δικαίου σε συνεργασία με το Ίδρυμα της Βουλής για τη Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό διοργάνωσε το 2014 δύο ημερίδες, με θεματικές «Πλειοψηφία και Δίκαιο» στη Βουλή των Ελλήνων, και «Δίκαιο και Θάλασσα: όψεις μιας πανάρχαιας σχέσης» στις Σπέτσες, όπου μετείχαν με ανακοινώσεις περισσότερα μέλη της, οι οποίες περιλαμβάνονται στα εκδοθέντα πρακτικά. Συνέδριο με θεματική τις «Μορφές βίας στον αρχαίο κόσμο» διοργάνωσε το 2015 ο Καθ. Π. Δουκέλλης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, όπου το φαινόμενο της βίας εξετάστηκε και σε σχέση με τις αρχαίες ελληνικές έννομες τάξεις, ο τόμος των πρακτικών του οποίου πρόκειται να εκδοθεί από τη σειρά του Κέντρου Ερευνών Ausonius του Πανεπιστημίου Bordeaux III. Η Νομική του Δ.Π.Θ. διοργάνωσε σε σύμπραξη με το Α.Π.Θ. και το Κ.Θ.Β.Ε. το 2017 το διεθνές συνέδριο «Greek Drama, Law, and Politics».

Οι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου έχουν επίσης τιμήσει τους δασκάλους και συναδέλφους τους με την ανακήρυξη ως επίτιμων διδασκτόρων το 2013, με πρωτοβουλία του Καθ. κ. Ι. Τζαμτζή στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων του ομ. Καθ. Ρωμαϊκού Δικαίου στο Paris II Michel Humbert και το 2016 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο του Καθηγητή ιστορίας της αρχαίας οικονομίας Edward Cohen, με πρωτοβουλία της Ομ. Καθηγήτριας Σ. Αδάμ. Τον Ιούνιο του 2016, για να τιμήσουν την ομ. Καθ. Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα επ' αφορμή της αφυπηρέτησής της, συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα κορυφαίοι ιστορικοί του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου και μαθητές της από την Ελλάδα και το εξωτερικό, σε διεθνές επιστημονικό συνέδριο που διοργάνωσαν οι Α. Χέλμης, Α. Δημοπούλου και Δ. Καράμπελας, τα πρακτικά του οποίου πρόκειται να εκδοθούν σε συνεργασία με την Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.

Μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου μετέχουν στις εκδοτικές επιτροπές διεθνών επιστημονικών περιοδικών ιστορίας των δικαίων της αρχαιότητας, διεξάγοντας συστηματικά peer reviewing των υποβαλλόμενων προς έκδοση έργων. Μετέχουν επίσης σε επιτροπές κρίσης και αξιολόγησης ερευνητικών προτάσεων. Ο Καθ. Ι. Τζαμτζής μετείχε σε ερευνητικό πρόγραμμα για το κρητικό δίκαιο στη ρωμαϊοκρατία του Ινστιτούτου Κρητικού δικαίου που ολοκληρώθηκε το 2013 με την μονογραφία του για την Creta Romana. Ο Δ. Καράμπελας μετείχε στο διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα για τα συναισθήματα του Institute for Advanced Studies του Πανεπιστημίου Princeton υπό τον Καθ. Άγγελο Χανιώτη. Ο Η. Αρναούτογλου μετείχε στο πρόγραμμα του Copenhagen Associations Project, που μελετά τα ιδιωτικά σωματεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, όπως και στο πολύτιμο για τους απανταχού ερευνητές έργο της διαρκούς ενημέρωσης της on line πλατφόρμας «NOMOI» με την βιβλιογραφία των ελληνικών δικαίων της κλασικής περιόδου.

Παράλληλα, η διδασκαλία μαθημάτων ιστορίας του δικαίου στις τρεις

Νομικές Σχολές της χώρας, στους εγχώριους φοιτητές όπως και σε φοιτητές Erasmus, συνεχίζει την μακρά παράδοση της ανθρωπιστικής παιδείας των νέων νομικών στα ελληνικά Πανεπιστήμια, προσφέροντας μέσω ποικίλων υποχρεωτικών μαθημάτων και μαθημάτων επιλογής μία ολοκληρωμένη εισαγωγή στις ρίζες του νομικού μας πολιτισμού. Η διδασκαλία του ρωμαϊκού δικαίου στη Νομική Αθηνών συνοδεύτηκε από την προετοιμασία και συμμετοχή, κάθε χρόνο από το 2010, ομάδας φοιτητών στον καθιερωμένο ετήσιο διεθνή διαγωνισμό εικονικής δίκης ρωμαϊκού δικαίου. Σε αυτόν οι φοιτητές αγορεύουν στα αγγλικά ως δικηγόροι σε μία υπόθεση που εκτυλίσσεται την εποχή του Ιουστινιανού, αντιμετωπίζοντας στη γνώση του Corpus Iuris Civilis τις νομικές σχολές της Βιέννης, Λιέγης, Νάπολης, Tuebingen, Trier, Οξφόρδης και Καίμπριτζ. Στους διαγωνισμούς που διεξήχθησαν στους Φιλίππους και στην Οξφόρδη, στην Πομπηία, στο Συνταγματικό Δικαστήριο της Βιέννης και στο Trier, οι Έλληνες φοιτητές έχουν κατακτήσει συνολικά δύο ομαδικά πρώτα βραβεία, δύο δεύτερα, ένα τρίτο, ενώ πέντε φορές φοιτητές μας κατέκτησαν Best Oralists Awards. Οι επιδόσεις και βραβεύσεις τους έχουν λάβει ευρεία δημοσιότητα στα μέσα, έχουν αναρτηθεί σε βίντεο στον Κόμβο Αριστείας του Υπουργείου Παιδείας, ενώ οι διακριθέντες φοιτητές μας έχουν τιμηθεί από την Βουλή των Ελλήνων και έχουν προσκληθεί στο Ευρωκοινοβούλιο, όπου έτυχαν ακρόασης της Ευρωπαϊκής Επίτροπου Δικαιοσύνης. Το 2012, αντίστοιχο διαγωνισμό διοργάνωσαν μεταξύ τους οι Νομικές Σχολές της Αθήνας και Θεσσαλονίκης.

Στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης, μεταξύ των ξενόγλωσσων προπτυχιακών μαθημάτων προσφέρονται επιλογές που εστιάζουν στην αρχαία νομική ρητορική, την ανθρωπολογία του δικαίου και την μελέτη του Πανδέκτη. Η ιστορία του δικαίου έχει ενταχθεί στο διαθεματικό σεμινάριο προπτυχιακού «Διακρίσεις και δίκαιο», με σειρά διαλέξεων γύρω από τους «μη-πολίτες στην Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα», τις «μορφές δουλείας», την «αποδοχή και απόρριψη των ομόφυλων σχέσεων στις κοινωνίες του παρελθόντος». Στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών προγραμμάτων, έχει επίσης αναπτυχθεί συνεργασία τόσο μεταξύ των τριών Νομικών Σχολών, όσο και με τις Φιλοσοφικές Σχολές.

Στη Νομική Σχολή του Α.Π.Θ. οργανώνεται από το 2015, από τα μέλη της εταιρείας, Α. Καϊδατζή, Κ. Παπακωνσταντίνου και τον Α. Τάκη, σειρά Ανοιχτών Μαθημάτων για τις «Ιστορικές Δίκες» που σημάδεψαν την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής τους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, όπως η δικαστική δίωξη του Θεόφιλου Καΐρη, η δίκη του Κολοκοτρώνη, η δίκη του Eichmann στην Ιερουσαλήμ. Τα μαθήματα, που απευθύνονται όχι μόνο στο φοιτητικό, αλλά και στο ευρύ κοινό, αποτελούν διάυλο επικοινωνίας του Πανεπιστημίου με την κοινωνία και πρόκειται να εκδοθούν σε επιστημονική σειρά από τις εκδόσεις Σάκκουλα.

Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου έχουν κληθεί για σεμινάρια και μαθήματα σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και του εσωτερικού, μεταξύ άλλων στις Φιλοσοφικές, Ιστορικές Αρχαιολογικές Σχολές και Σχολές Κοινωνικών Επιστημών, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Το ερευνητικό σεμινάριο της Νομικής Σχολής Αθηνών, που διοργανώνει κάθε Δευτέρα, επί σειρά ετών, η Ομ. Καθ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, αποτελεί πολύτιμο forum επιμόρφωσης και γόνιμο επιστημονικού διαλόγου για φοιτητές, υποψήφιους διδάκτορες και καθηγητές όλων των κλάδων της ιστορίας του δικαίου και των συναφών επιστημών.

Την εξαετία 2010-2016, μεγάλος αριθμός φοιτητών ειδικεύτηκαν σε μεταπτυχιακά ιστορίας δικαίου, εκπονώντας ευρύ φάσμα συναφών διπλωματικών εργασιών. Ολοκληρώθηκαν επίσης διατριβές στο αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό δίκαιο και τη νομική παπυρολογία, όπως του Αθ. Δέλιου σχετικά με το κληρονομικό δίκαιο στην αρχαία Αθήνα μέσα από τους λόγους του Ισαίου (Κομοτηνή, 2012), της Ε. Καραμπάτσου για τη νομική θέση της γυναίκας στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο (Αθήνα, 2014), του Α. Λιαρμακόπουλου για τη νομική αντιμετώπιση των ζώων στο ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο (Αθήνα, 2015), του Μ. Τάνταλου για τη νομή και την προστασία της από το ύστερο Ρωμαϊκό στο Βυζαντινό Δίκαιο (Αθήνα, 2016), του Δ. Φίλια για το βοηθητικό προσωπικό των αρχόντων στην αρχαία Ελλάδα (Αθήνα, 2016) και του Β.Α. Κόλλια για τα βυζαντινά χρυσόβουλλα (Αθήνα, 2017). Ιστορικοί του δικαίου μετείχαν επίσης στις επιτροπές διδακτορικών συναφών γνωστικών αντικειμένων σε διάφορα πανεπιστήμια της Ελλάδος (Θεσσαλίας και Αιγαίου) και του εξωτερικού (μεταξύ άλλων Παρισίων).

Μέσω του συνδυασμού της υψηλής ακαδημαϊκής παρουσίας στα διεθνή fora της ιστορίας του δικαίου, της καλλιέργειας της διεπιστημονικής συνεργασίας, της συστηματικής παρακολούθησης των εξελίξεων της ιστορικής έρευνας, της πολύπλευρης διδασκαλίας, της ενθάρρυνσης και ανάδειξης των νέων ερευνητών, και μέσω της ποιοτικής εκλαΐκευσης των πορισμάτων της έρευνας των θεσμών της αρχαιότητας προς ένα ευρύτερο κοινό, οι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου έχουν καλλιεργήσει την έρευνα των νομικών θεσμών της αρχαιότητας σε υψηλό επίπεδο. Δραστηριοποιούμενοι σε περισσότερους ακαδημαϊκούς και επιστημονικούς θεσμούς σε όλη τη χώρα, τιμούν και συνεχίζουν την παράδοση των παλαιών Δασκάλων του κλάδου. Η συστηματική μελέτη του αρχαίου ελληνικού και του ρωμαϊκού δικαίου δεν θα μπορούσε και δεν θα έπρεπε να λείπει από την Ελλάδα, τη χώρα που υπήρξε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η κοιτίδα ή η θεματοφύλακός τους. Δίνοντας τον παρών στο διεθνή επιστημονικό χάρτη, τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου αποδεικνύουν έμπρακτα τη σημασία των αρχαιογνωστικών σπουδών και για τη νομική επιστήμη, ιδίως σε εποχές κρίσεως αξιών, παιδείας και πολιτισμού.

Ιωάννης ΤΖΑΜΤΖΗΣ

Δίκαια της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 2010-2017: II. Μονογραφίες

Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου τόσο των μονογραφιών που εκδόθηκαν στο γνωστικό πεδίο των δικαίων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας κατά το διάστημα 2010-2017, όσο και εκείνων που τελούν υπό δημοσίευση.

1. Μονογραφίες εκδοθείσες μεταξύ 2010-2017:

Julie Velissaropoulos-Karakostas, *Droit grec d'Alexandre à Auguste (323 av. J.-C. - 14 ap. J.-C.)*. *Personnes, biens, justice*, 2 τ., ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 66, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Αθήνα/Παρίσι 2011, 452 και 568 σελ.

Ευρύτατη σύνθεση, στη γαλλική γλώσσα, όπου περιγράφεται η δικαιοική πραγματικότητα της Ελληνιστικής εποχής. Ο τίτλος θέτει τις δύο θεμελιώδεις παραμέτρους του γνωσιολογικού ορισμού, από πλευράς *doctrina*, στο υπό πραγμάτευση αντικείμενο –συγγραφική επιλογή με έντονη σημειολογία: «δίκαιο» (*droit*), και όχι «δίκαια» (*droits*). «ελληνικό» (*grec*), και όχι «ελληνιστικό/-ά» (*hellénistique/-s*). Το έργο υπακούει στην τριαδική προσέγγιση η οποία εξετάζει διαδοχικά τα πρόσωπα, τα πράγματα και τη δικαιοσύνη (διαδικασίες απονομής) και, μέσα σε χίλιες και πλέον σελίδες, προσφέρει ένα πανόραμα του ιδιωτικού δικαίου (όχι χωρίς παρεμπόμπουσες αναφορές στο δημόσιο) κατά την Ελληνιστική περίοδο. Η συγγραφέας

έχει συγκεντρώσει εκατοντάδες κείμενα που ανευρίσκονται είτε σε επιγραφές είτε σε παπύρους, και δεν έχει απλά προβεί σε σχολιασμό αλλά, διαμοιράζοντάς τα σε πολλαπλές θεματικές ενότητες, έχει θέσει κάθε κείμενο μέσα σε μια επεξηγηματική περιβολή παραθέτοντας, συχνά, σύντομο ιστορικό του εξεταζόμενου θεσμού. Το γεγονός αυτό, από μόνο του, έλκει τις ετεροαναφορές στο εν λόγω έργο.

Μαρία Σ. Γιούνη, *Η γένεση του γραπτού νόμου στη δωρική Κρήτη*, Θεσσαλονίκη 2011, 312 σελ.

Το πόνημα παρέχει μια πλήρη και ταυτόχρονα λιτή, δωρική, παρουσίαση της θεσμικής δομής των πόλεων της Κρήτης, όπως την προβάλλουν οι σωζόμενοι από τον 7ον αιώνα π.Χ. γραπτοί νόμοι μέχρι τις αρχές της ελληνιστικής περιόδου. Η διαβεβαίωση αυτή δύναται να παρασχεθεί άφοβα, καθώς σε επίρρωσή της έρχεται η αλληλουχία εκείνη των κεφαλαίων όπου η ανάπτυξη σχετικά με τη σύνδεση των γραπτών νομοθετικών κειμένων προς τη γένεση των πόλεων στη Μεγαλόνησο ακολουθείται από εκείνες που έχουν ως αντικείμενα τη νομοθετική δραστηριότητα, τη διακυβέρνηση, την απονομή της δικαιοσύνης, τα διαρθρωτικά στοιχεία του σώματος των πολιτών αλλά και τις κατηγορίες των αποκλεισμένων από την πόλιν ανθρώπων. Ωστόσο, ο μίτος τον οποίο η συγγραφέας εκτυλίσσει μέσω αυτής της θεματικής διαδοχής οδηγεί βαθύτερα: στη διερεύνηση του λειτουργικού αποτελέσματος το οποίο επεδίωξε, και τελικά παρήγαγε, η μετάπτωση από την προφορική εκφορά των κανόνων δικαίου στη γραπτή μορφή τους, με χάραξη πάνω στη σκληρή επιφάνεια δημόσιων οικοδομημάτων.

Υπό μορφή παραρτήματος, ακολουθούν τα πρωτότυπα κείμενα των νομικών επιγραφών τα οποία, μεταφρασμένα από τη συγγραφέα, είναι εντεταγμένα στην πραγματεύση.

— *Ιστορία των θεσμών της Αρχαιότητας*, Θεσσαλονίκη 2016, 249 σελ.

Το πόνημα, αυτοπροσδιοριζόμενο ως «πανεπιστημιακές παραδόσεις», εξηγεί την πολιτειακή εξέλιξη και περιγράφει σε αδρές γραμμές την παράλληλη δυναμική των κοινωνικών μεταβολών στην Αθήνα και στη Ρώμη –κατά βάση–, ενώ δεν παραλείπει να δώσει την εικόνα της σπαρτιατικής πολιτικο-κοινωνικής οργάνωσης, που συνδυάζει τον εξισωτισμό των πολιτών με τον ολιγαρχικό τύπο διακυβέρνησης, και να επισκοπήσει την αλλαγή της οπτικής την οποία επέφερε στο πεδίο των θεσμών η περίοδος των Ελληνιστικών βασιλείων. Ο Ελληνικός κόσμος και η Ρώμη τίθενται σε συνεχή αντίστιξη, καθώς η ανάπτυξη των κεφαλαίων εναλλάσσει τους χώρους στο πλαίσιο της χρονικής ροής οκτώ και παραπάνω αιώνων (10ος/9ος αι. – 1ος αι. π.Χ.): από την ομηρική κοινωνία και τη δημιουργία των ελληνικών πόλεων, το

βλέμμα στρέφεται στο Λάτιο της ομοσπονδιακής βασιλείας και τη δημιουργία της *urbs Roma* από τους Ετρούσκους, εξακολουθεί δε να διατρέχει τους ένθεν κακείθεν της Αδριατικής τόπους για να εξετάσει το σολώνειο πολίτευμα και τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη, την πτώση της μοναρχίας στη Ρώμη και την είσοδο στη Respublica, τον Χρυσούν Αιώνα του Περικλή και την ολοκληρωμένη πατρικιο-πληβειακή πολιτεία της Μέσης Respublica, το τέλος της αυτονομίας των πόλεων στο ελληνιστικό πλαίσιο αλλά και την καταληκτική μετάβαση της Ρώμης στο καθεστώς της Ηγεμονίας του Αυγούστου.

Αθηνά Αρ. Δημοπούλου-Πηλιούνη, *Λεσβίων Πολιτεία. Πολίτευμα, Θεσμοί και Δίκαιο των Πόλεων της Λέσβου (Αρχαίοι, Κλασσικοί, Ελληνιστικοί, Ρωμαϊκοί Χρόνοι)*, Αθήνα 2015, 765 σελ.

Διαρθρωμένη σε δύο κύρια μέρη, η ογκώδης αυτή μελέτη δίδει ένα πανόραμα της δικαιοκτικής εξέλιξης στις πόλεις της Λέσβου, από την εποχή του Χαλκού μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα. Έτσι, εξετάζονται οι αλληλοδιάδοχες μορφές πολιτευμάτων που επικράτησαν, από τους αρχαϊκούς στους ελληνιστικούς χρόνους, στις διάφορες πόλεις της νήσου οι σχέσεις των τελευταίων αυτών μεταξύ τους και το κοινόν της Λέσβου, οι διακρίσεις στο επίπεδο των προσωπικών καθεστώτων, οι θεσμοί του ιδιωτικού δικαίου και η απονομή της δικαιοσύνης, τόσο στις διενέξεις των προσώπων, όσο και στις διαπολιτειακές διαφορές. Σε ό,τι αφορά στις σχέσεις Λεσβίων και Ρωμαίων, η συγγραφέας εξιστορεί τη ρωμαϊκή κατάκτηση και πραγματεύεται εκτενώς τις θεσμικές εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου στηριζόμενη σε σειρά επιγραφικών κειμένων, για να φθάσει μέχρι την εποχή του Διοκλητιανού και να σημειώσει την ένταξη της Λέσβου στην επαρχία των νήσων και τις επιπτώσεις της εισαχθείσας φορολογικής μεταρρύθμισης, τις οποίες διασυνδέει με τις μαρτυρούμενες απογραφές περιουσιών στη νήσο.

Η μονογραφία έχει ενσωματωμένο παράρτημα με χάρτες της νήσου και της αρχαίας πόλης της Μυτιλήνης, καθώς και εικόνες επιγραφικών, νομισματικών και άλλων αρχαιολογικών ευρημάτων.

Καλλιόπη Κ. Παπακωνσταντίνου, *Συμβολή στη μελέτη των λειτουργιών της δικαστικής απόφασης στην αρχαία Ελλάδα*, Πηγές και Μελέτες Ιστορίας Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, 8, Θεσσαλονίκη 2015, 296 σελ.

Με πυρήνα την εξέταση του δεσμευτικού χαρακτήρα των δικαστικών αποφάσεων και των λειτουργιών τους στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, ιδίως το αττικό, τίθεται κατ' αρχάς το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν εξελικτικά οι ασφαλιστικές δικλείδες νομιμότητας στην αρχαία Αθήνα, ώστε να αναδειχθεί η καθοριστική κρίσιμότητα της λαϊκής παραμέτρου, και εξηγείται ο μηχανισμός απονομής της δικαιοσύνης κάτω από

το πρίσμα της εφαρμοστικής λειτουργικότητάς του, με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στα τρωτά του συστήματος (ανάλυση του *Περί του Ηρώδου φόνου του Αντιφώντος*). Η συγγραφέας περιγράφει διεξοδικά την παρεχόμενη στους διαδίκους (της αττικής δίκης) δυνατότητα προβολής εκείνων των αιτημάτων και ισχυρισμών που θα μπορούσαν να εμποδίσουν την εισαγωγή μιας υπόθεσης σε δίκη (εξέταση του θεσμού της *παραγραφής* και της *διαμαρτυρίας*) και διαβλέπει τη σύνδεση της λειτουργίας της *παραγραφής* προς εκείνη της νομοθεσίας περί *δεδικασμένου*. Επίσης, πραγματεύεται το θέμα του νόμου που απαγόρευε την εκ νέου εκδίκαση μιας ήδη κριθείσας υπόθεσης (την ψήφιση του οποίου χρονολογεί λίγο μετά το 403/2 και τον νόμο του Αρχίνου, επί Ευκλείδου άρχοντος) και εξετάζει εκτενώς τις περιπτώσεις *αναδικίας* που μαρτυρούνται στις πηγές. Τέλος, στη βάση επιγραφικών κειμένων και παπύρων που αφορούν σε διαιτητικές επιλύσεις διαφορών μεταξύ πόλεων, η συγγραφέας συνθέτει μια γενικότερη εικόνα των τρόπων με τους οποίους οι πόλεις-κράτη διασφάλιζαν τη δεσμευτικότητα των αποφάσεων στο «εσωτερικό» τους δίκαιο, αλλά και την επιρροή των διαφορετικών αυτών πρακτικών στο διαπολιτειακό επίπεδο.

Ιωάννης Ε. Τζαμτζής, *Creta Romana. Πηγές δικαίου, πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί στην Κρήτη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (67 π.Χ.-235 μ.Χ.)*, Χανιά 2013, 463 σελ.

Η μονογραφία είναι δομημένη σε δύο άξονες. Η ωρίμανση των ιστορικών συνθηκών που επέτρεψε να διοικηθούν οι Κρήτες στη βάση του δικαίου της Ρώμης, αλλά και το πλέγμα εξουσιαστικών οργάνων που αυτή η τελευταία εγκατέστησε για να διαχειρισθεί επί αιώνες την αλληλοδιάδοχη εφαρμογή στην Μεγαλόνησο των ρωμαϊκών κανόνων αποτελούν το περιεχόμενο του πρώτου μέρους της μελέτης. Στο δεύτερο μέρος, επιχειρείται εκτίμηση του εύρους και του αυξομειούμενου βάρους που παρουσίασε η δικαιική υπερδομή με την οποία η Ρώμη επιστέγασε την κρητική πραγματικότητα: εξετάζονται τα όρια της, εξελικτικά, έναντι του τοπικού συστήματος τόσο στο πεδίο των προσώπων, Ρωμαίων και μη, και των συναφών ιδιωτικών δραστηριοτήτων τους, όσο και στο επίπεδο της θεσμικής οργάνωσης των κρητικών πόλεων. Ο συγγραφέας αποτιμά ως συγκρατημένη την παρέμβαση εκ μέρους των Ρωμαίων στη λειτουργική λογική των θεσμικών ισοροπιών: η εγγύτητα αντιλήψεων σχετικά με το πνεύμα του συστήματος διοίκησης της πόλης εκφράσθηκε με την αποφυγή επιβολής οποιασδήποτε ρηξικέλευθης αλλαγής του προϋπάρχοντος *status*.

Την πραγμάτευση ακολουθεί εκτενές παράρτημα με επιγραφικά και γραμματειακά κείμενα, κατάλογο των ρωμαίων αξιωματούχων Κρήτης – Κυρηναϊκής, χάρτες και χρονολόγιο.

— *Ο Μεσογειακός Κόσμος, από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως τη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα (323-44 π.Χ.). Συνοπτική πολιτική και θεσμική Ιστορία*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2014, XVI + 296 σελ.

Στη βάση τριμερούς διαγράμματος ανάπτυξης, εξετάζονται διαδοχικά τα Ελληνιστικά σχήματα κρατικών και διακρατικών οντοτήτων· η Ρώμη· η Καρχηδών. Στο πλαίσιο καθεμιάς από τις τρεις αυτές κύριες ενότητες, η εξήγηση, πρώτα, του θεσμικού πλέγματος των κρατών αυτών αναδεικνύει ένα ευρύ φάσμα αντιλήψεων για τη σχέση αρχόντων και αρχομένων το οποίο αντιστοιχεί σε διαφορετικού τύπου επιλογές πολιτειακής δόμησης. Οι ιδεολογικές προσεγγίσεις της ισχύος και των μηχανισμών με τους οποίους επιχειρήθηκε η έκφρασή τους σε θεσμικό επίπεδο έχουν την αντιστοίχισή τους στα πολιτικο-στρατιωτικά συμβάντα τα οποία παρατίθενται στη συνέχεια. Ιδιαίτερα ο κλιμακούμενος –από το μέσο του 3ου έως το μέσο του 2ου π.Χ. αιώνα– οικονομικός/εμπορικός πόλεμος, απολήγοντας σε χρονικά συμπύκνους ή αλληλοδιάδοχες, ένοπλες συρράξεις με συμμετοχή πολλαπλών κρατικών οντοτήτων, δημιουργεί έναν καμβά πυκνών γεγονότων, τα οποία διασυνδέονται με εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και θεσμικές μεταβολές.

Στο τέλος του τόμου, παρατίθεται συγχρονιστικός πίνακας ο οποίος αντιστοιχίζει τα τρία παράλληλα χρονολόγια: Ελληνιστικό, Ρωμαϊκό, Καρχηδονιακό.

— Μετάφραση του συγγράμματος του Michel Humbert; *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*, Paris 2007 = *Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί της Αρχαιότητας*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2012, XVI + 613 σελ.

2. Μονογραφίες υπό δημοσίευση κατά το 2017-2018*:

Κωνσταντίνος Βλάχος, *Από την patria iuris στον pater patriae. Ιδεολογία και πολιτικοί συμβολισμοί κατά την πτώση της ρωμαϊκής Respublica*.

Το πόνημα αυτό έχει ως άξονα τη σύνδεση, σε δυναμική προοπτική, μεταξύ μιας διεπίπεδης νοητικής σύλληψης, η οποία ανελίσσεται διευρυντικά, όπως η *patria/pατρίς –loci και iuris–* και μιας ολιστικής αντίληψης προστατευτικού εξουσιασμού που εκφράζεται από τον ενέχοντα θέση, και αποκαλούμενο, «*pater patriae*» αυτοκράτορα.

*. Στοιχεία επικαιροποιημένα έως την παρούσα έκδοση.

Μαρία Σ. Γιούνη, *Ιστορία του δικαίου και των πολιτικών θεσμών στην Αρχαιότητα*

Το πόνημα, βασίζεται μεν στην κεντρική ιδέα των ήδη εκδοθεισών «πανεπιστημιακών παραδόσεων», αλλά διαφοροποιεί την υφή της πραγμάτευσης με σχολιασμό νομοθετικών κειμένων, με κριτική παράθεση αποσπασμάτων από την ελληνο-λατινική γραμματεία, και διεύρυνση της προοπτικής πέραν των πολιτικών θεσμών. Παρατίθεται επίσης συνθετικός χρονολογικός πίνακας.

Αθανάσιος Δέλιος, *Το κληρονομικό δίκαιο στην αρχαία Αθήνα μέσα από τους λόγους του Ισαίου* [Διδακτορική διατριβή εκπονηθείσα υπό την επίβλεψη της Μ. Σ. Γιούνη]

Ενδελεχής εξέταση των λόγων του Ισαίου ενώπιον της Ηλιαίας, που άπτονται θεμάτων κληρονομικής διαδοχής, ώστε να δοθεί μια συνολική εικόνα του κληρονομικού δικαίου (εξ αδιαθέτου και εκ διαθήκης διαδοχή, υιοθεσία και επίκληρος κόρη) στην Αθήνα του 4ου π.Χ. αιώνα.

— *Ο δανειζόμενος επί σώμασι, ο nexus και ο κατακαείμενος των αρχαϊκών χρόνων*

Η μονογραφία εξετάζει συγκριτικά τη μορφή που έλαβε ο θεσμός του δανεισμού επί σώμασι στην Αθήνα, τη Ρώμη και τη Γόρτυνα, και παρακολουθεί την εξέλιξή του στις τρεις αυτές διαφορετικές έννομες τάξεις, δίδοντας έμφαση στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες οι οποίες τον ευνόησαν να αναπτυχθεί.

Αθηνά Αρ. Δημοπούλου-Πηλιούνη, *Ρωμαϊκό Δίκαιο: αναδρομή στις πηγές του συγχρόνου δικαίου*

Συνθετική παρουσίαση του Ρωμαϊκού Δικαίου: τα πολιτεύματα που γνώρισε η Ρώμη από την εποχή του Ρωμούλου έως τον Ιουστινιανό, η δημιουργία της νομικής επιστήμης και οι κωδικοποιήσεις του δικαίου, η οργάνωση και απονομή της αστικής και ποινικής δικαιοσύνης, αλλά και η μακρά ρωμαϊκή επιρροή στους θεσμούς δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου του νεότερου κόσμου και στην πρόσληψή τους από τις έννομες τάξεις της Ελλάδας και των άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Ελένη Καραμπάτσου, *Συμβολή στη μελέτη της νομικής θέσης των γυναικών στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο: οικογενειακές σχέσεις,*

δικαιοπρακτική ικανότητα και θέση της γυναίκας ως διαδίκου [Διδακτορική διατριβή εκπονηθείσα υπό την επίβλεψη της Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα]

Η μελέτη της εξέλιξης, κατά το εύρος και τη βαρύτητα, της εξουσίας επί της γυναίκας από τον πατέρα, το σύζυγο ή τον πλησιέστερο άνδρα συγγενή (θεσμός της κυριείας) στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο, οδηγεί στη διαπίστωση ότι η γυναίκα είχε διευρυμένη αυτονομία στο πεδίο των οικογενειακών εννόμων σχέσεων, διεύρυνση της δικαιοπρακτικής της ικανότητας, καθώς κι εκείνης για συμμετοχή στη δίκη ως διάδικος ιδίω ονόματι.

Ηλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Δίκαια της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 2010-2017

III. Μελέτες και άρθρα*

Η παρουσίαση του περιεχομένου περίπου εκατό άρθρων διαφορετικού μεγέθους και ύφους, επιστημονικής προσέγγισης και μεθοδολογίας μέσα σε δέκα λεπτά θα ήταν ένα τιτάνιο επίτευγμα καθώς και μόνο η ανάγνωση των τίτλων θα ξεπερνούσε τα χρονικά όρια. Για τον λόγο αυτό θα περιοριστώ στην επισήμανση γενικότερων θεματικών ενοτήτων που απασχόλησαν τα μέλη της Εταιρείας.

Αποτελεί καθιερωμένη πρακτική στην ακαδημαϊκή κοινότητα τα άρθρα να δημοσιεύονται είτε σε επιστημονικά περιοδικά με κριτές είτε σε τιμητικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων. Συνήθως αντανακλούν ένα μόνο τμήμα της ερευνητικής ατζέντας των συγγραφέων τους, χωρίς να υποτιμά κανείς εκείνα τα άρθρα που αποτελούν από μόνα τους μια μικρή μελέτη. Τα άρθρα αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου προβληματισμού που κάποτε αποκρυσταλλώνεται στην έκδοση μιας μονογραφίας ή μελέτης ενώ άλλες φορές είναι απότοκα κάποιου ευρύτερου διεθνούς ερευνητικού προγράμματος.

* Στην παρούσα ανασκόπηση συμπεριέλαβα άρθρα με το ίδιο θέμα που δημοσιεύτηκαν τόσο στην ελληνική όσο και σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή γλώσσα. Δεν συμπεριέλαβα, όμως, άρθρα υπό δημοσίευση, δημοσιεύματα σε εκλαϊκευτικές θεματικές συλλογές κυρίως εφημερίδων και περιοδικών γενικής ιστορίας, όπως και κριτικές παρουσιάσεις νέων βιβλίων. Επομένως, η ανασκόπηση δεν μπορεί να έχει ή να θεωρηθεί ότι έχει εξαντλητικό χαρακτήρα. Για μια κατά το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή ο φιλομαθής αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί την ηλεκτρονική βιβλιογραφία ΝΟΜΟΙ, www.sfu.ca/nomoi. Στη δημοσίευση σκοπίμως διατήρησα το προφορικό ύφος της ανακοίνωσης, εμπλουτισμένο με υποσημειώσεις.

Η μελέτη των δικαιοκτών θεσμών και πρακτικών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας από τους Έλληνες ιστορικούς του δικαίου καλύπτει όλο το χρονολογικό εύρος της περιόδου, από τον 7^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 4^ο αιώνα μ.Χ. Βεβαίως, απουσιάζει η ενασχόληση με την μυκηναϊκή περίοδο, η οποία καλύπτει το δεύτερο μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., αλλά η φύση των τεκμηρίων που έχουν σωθεί δεν διευκολύνει προς το παρόν την περαιτέρω διερεύνηση δικαιοκτών και θεσμικών ζητημάτων, εκτός, ίσως, αυτών που αφορούν την διοικητική ιεραρχία των μυκηναϊκών βασιλείων.

Δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι πολλές φορές είναι και οι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου που με την επιμονή και την επιχειρηματολογία τους ορίζουν την ερευνητική ατζέντα. Παραδείγματος χάριν η ενασχόληση της Ιουλίας Βελισσαροπούλου με το δίκαιο της ελληνιστικής περιόδου και ο καρπός -το δίτομο έργο *Droit grec d'Alexandre à Auguste*, Athènes 2011- παρέχει ένα εργαλείο αναφοράς και κινητοποιεί άλλους μελετητές να ενσχύψουν πάνω στους θεσμούς της περιόδου. Στο ίδιο πλαίσιο, η ενασχόληση της Α. Δημοπούλου με τη Λέσβο σε σειρά άρθρων της ξαναφέρει στο επιστημονικό προσκήνιο το νησί του Αιγαίου και ιδιαίτερα την πρωτεύουσα του¹. Η Μαρία Γιούνη ήταν εκείνη που επέστησε την προσοχή μας στη συνέχεια του δικαιοκτού συστήματος της ρωμαϊκής Μακεδονίας, ήδη από το 2000 με τη μονογραφία της *Provincia Macedonia. Θεσμοί ιδιωτικού δικαίου στη Μακεδονία επί ρωμαιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη και ιδιαίτερα στις πράξεις απελευθέρωσης δούλων στο ιερό της Αυτοχθόνου Μητρός των Θεών στην Λευκόπετρα της Ημαθίας. Η προβληματική αυτή εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της σχέσης λατρείας (και όχι θρησκείας!) και δικαίου². Η ίδια ολοκλήρωσε την ενασχόληση της με τα προβλήματα γένεσης του νόμου και του δικαίου ως αυτόνομου πεδίου με τη δημοσίευση της μελέτης της *Η γένεση του γραπτού νόμου στη δωρική Κρήτη*, Θεσσαλονίκη 2011. Ο Γιάννης Τζαμτζής είναι από τους λίγους στην Ελλάδα και στην Ευρώπη που ασχολείται με τις σινο-ρωμαϊκές σχέσεις αλλά και την πολιτειακή δομή του

1. Βλ. ενδεικτικά Dimopoulou-Piliouni, Athina (2010) "Communiquer avec le pouvoir romain: les lettres de Jules César publiées par la cité de Mytilène" *RIDA* 57, 33-49. Dimopoulou, Athina (2012) "Droit réels et *immunitas* des provinces romaines de l'Est à l'époque républicaine: le cas du *senatus consultum de agris Mytilenaeorum*" στον τόμο: Chevreau, E., Kremer, D. & A. Laquerrière-Lacroix (eds) *Carmina Iuris. Mélanges en l'honneur de Michel Humbert*, 259-73, Paris. Για μια συνολική προσέγγιση βλ. Λεσβίων Πολιτεία: Πολίτευμα και δίκαιο των πόλεων της Λέσβου (αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι), Αθήνα 2015.

2. Βλ. ενδεικτικά Youni, Maria (2010) «Transforming Greek practice into Roman law: manumissions in Roman Macedonia» *TR* 78, 313-42 και Γιούνη, Μαρία (2012-2013) «"Αραϊ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί". Θεϊκή τιμωρία και ποινή στις αρχαιοελληνικές πόλεις» *EKEIEA* 44, 9-35.

κράτους των Καρχηδονίων πριν την ολοκληρωτική καταστροφή τους από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ.³ Τέλος, ο ομιλών ασχολήθηκε με τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ ονοματολογίας και δικαίου⁴.

Ένα πρώτο και ίσως το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των εργασιών των Ελλήνων ιστορικών του δικαίου της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας είναι ο υψηλός δείκτης ενσωμάτωσης τους στις νέες προσεγγίσεις, η συμβολή τους στην επεξεργασία νέων πηγών για τους θεσμούς της περιόδου, αλλά και στις προβληματικές που αναπτύσσονται διεθνώς. Η Αθηνά Δημοπούλου αναφέρεται (σελ. 201-5) αναλυτικά στη συμμετοχή σε διεθνή συνέδρια, συμπόσια, ημερίδες και εργαστήρια. Ένα σημαντικό μέρος των συμμετοχών αυτών μετουσιώνεται σε άρθρα, αντικείμενο της παρούσας ανασκόπησης.

Ένα από τα πιο γνωστά διεθνή ερευνητικά προγράμματα στο χώρο των κλασικών σπουδών των τελευταίων ετών ήταν αυτό που αφορούσε την αποτύπωση του κόσμου των συναισθημάτων στην γραμματεία και στα επιγραφικά τεκμήρια της ελληνικής αρχαιότητας. Η συμμετοχή του μέλους της Εταιρείας Δημήτρη Καράμπελα αποτυπώνεται σε μελέτη που θα δημοσιευτεί σύντομα στον τέταρτο τόμο της σειράς με τίτλο *Unveiling emotions*⁵. Ο συγγραφέας εστιάζει στο δικαστήριο ως τόπο επίδειξης, χειραγώγησης και εκμετάλλευσης συναισθημάτων. Αυτό το άρθρο αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης προβληματικής για το δίκαιο κατά την περίοδο της β' σοφιστικής⁶, για την οποία μας έδωσε δύο εξαιρετικές μελέτες, μία για την απεικόνιση των συνηγόρων στο συλλογικό φαντασιακό των ελίτ των ελληνικών πόλεων⁷ και μια άλλη για τις εντάσεις που υποκρύπτονται στο έργο του πρώτου ονειροκρίτη, του

3. Τζαμπτζής, Ιωάννης (2010) «Ἐπιμὴ Βασιλευσίων, I. Ο τίτλος, η υφή και οι φορείς του ανώτατου αρχοντικού αξιώματος της Καρχηδόνας» στον τόμο: *Πνεύματος δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, 415-37, Θεσσαλονίκη. Του ιδίου (2016) «Πέρα από τις εσχατιές της ρωμαϊκότητας. Παρατηρήσεις σχετικά με τη δικαιοϊστορική θεώρηση των ρωμαιο-σινικών σχέσεων» στον τόμο: Γιούνη, Μαρία (επιμ.) *Δίκαιο και Ιστορία* 2, 73-105, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

4. Arnaoutoglou, Ilias (2010) «Onomastics and law. *Dike* and *-dike* names» στον τόμο: Catling, Richard & Fabienne Marchand (eds) *Onomatologos. Studies in Greek personal names presented to Elaine Matthews*, 582-600, Oxford.

5. Karambelas, Dimitris (2017) «Emotions in court. Judicial display and psychic audience between Imperial and Late Antiquity» στον τόμο: Chaniotis, Angelos (ed) *Unveiling Emotions IV: Emotional Display and Audience in the Greek World*, Stuttgart.

6. Καράμπελας, Δημήτρης (2010) «Νομικές «στάσεις» και ελληνικά δίκαια από τον Ερμαγόρα στον Ερμογένη» *EKEIEA* 42, 111-34.

7. Karambelas, Dimitris (2012) «Transfers and tensions in the dreams of Graeco-Roman antiquity: Imperial appearances in Artemidorus Daldianus and Aelius Aristides» στον τόμο: Legras, Bernard (ed) *Transferts culturels et droits dans le monde grec et hellénistique*, 181-90, Paris.

Αρτεμίδωρου από την Δάλδιδα της Λυδίας⁸. Ο ομιλών συμμετέχει στο πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης *Copenhagen Associations Project* με στόχο την ηλεκτρονική καταγραφή κάθε μορφής ιδιωτικής συσσωμάτωσης στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα⁹. Αποτέλεσμα της ευρύτερης ενασχόλησης είναι πέντε άρθρα σχετικά με εκφάνσεις της σωματειακής δραστηριότητας ανάλογα με το ευρύτερο δικαιοπολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον όπου δραστηριοποιούνται. Έτσι, έχει επισημανθεί ότι η συμμετοχή των σωματείων στην κοινωνικο-πολιτική ζωή της πόλης όπου δραστηριοποιούνται δεν έχει την ίδια ένταση και υφή (ρωμαϊκή Λυδία), ενώ άλλοτε ενεργούν ως κοινωνικοί παράγοντες που εμπνέουν εμπιστοσύνη στην διαχείριση της μνήμης του νεκρού, μέλους ή μη (Ιεράπολη της Φρυγίας). Επίσης μελετήθηκε η ταυτότητα και η κοινωνική θέση των μελών των λατρευτικών σωματείων στην ελληνιστική Αθήνα, όπως και το κανονιστικό πλαίσιο για τη τιθάσευση βίαιων συμπεριφορών στο πλαίσιο της σωματειακής ζωής¹⁰.

Οι ιστορικοί του δικαίου οφείλουν να συνδυάζουν την κατανόηση του δικαιοπολιτικού πλαισίου της εποχής ή των εποχών με τις οποίες ασχολούνται με την κατανόηση, ερμηνεία και σχολιασμό των ιστορικών πηγών και κυρίως νέων τεκμηρίων. Έτσι, μέλη της Εταιρείας ασχολήθηκαν με τη διερεύνηση του νέου και άγνωστου όρου *περιήγητα*, που εμφανίζεται σε πώληση ακίνητης περιουσίας στην ελληνιστική Πάρο και σημαίνει το ποσό που καταβλήθηκε για την έκδοση βεβαίωσης του μεγέθους του υπό πώληση ακινήτου¹¹, σχολίασαν μια σειρά νέων επιγραφικών κειμένων¹² που

8. Karambelas, Dimitris (2013) “*Synegoroi* as ‘Healers’ in the Social Imaginary of the Imperial Age” στον τόμο: L. Rubinstein, Lene, Powell, J. G. F. & Chr. Cremmydas (eds) *Profession and Performance. Aspects of Oratory in the Greco-Roman World*, 115-53, London.

9. Για τους στόχους του προγράμματος βλ. την ιστοσελίδα <http://copenhagenassociations.saxo.ku.dk/> Μέχρι σήμερα έχουν αποδελτιωθεί και αναλυθεί περίπου 1.800 μαρτυρίες για ιδιωτικά σωματεία στην αρχαιοελληνική γραμματεία, σε επιγραφές και σε παπύρους.

10. Arnautoglou, Ilias (2011) “Craftsmen associations in Roman Lydia. A tale of two cities?” *Ancient Society* 41, 257-90. Του ίδιου (2011) “*Ils étaient dans la ville, mais tout à fait en dehors de la cité*”. Status and identity in private religious associations in Hellenistic Athens” στον τόμο: van Nijf, Onno & Richard Alston (eds) *Political culture in the Greek city after the classical age*, 27-48, Leuven. Του ίδιου (2016) “Hierapolis and its professional associations: A comparative analysis” στον τόμο: Wilson, Andrew & Miko Flohr (eds) *Urban craftsmen and traders in the Roman world*, 278-300, Oxford. Αρναούτογλου, Ηλίας (2016) “*Θόρυβος, εὐστάθεια* και το κανονιστικό πλαίσιο των αθηναϊκών λατρευτικών σωματείων” *EKEIEA* 46, 23-78.

11. Velissaropoulos-Karakostas, Julie (2012) “*Périègèta*: un nouveau terme de la vente grecque” στον τόμο: Legras, Bernard & Gerhard Thür (eds) *Symposion 2011. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte* (Paris, 7.-10. September 2011), 267-92, Wien. (με απάντηση του Martin Dreher)

12. Βλ. και Μανδαλάκη, Αικατερίνη (2010) «Κριτικές παρατηρήσεις στην επιγραφή *ICret I x* (Ελτωνία) 2” *EKEIEA* 42, 9-42.

αναφέρονται: στις εδαφικές διαφορές μεταξύ Μεσσήνης και Μεγαλόπολης στα ελληνιστικά χρόνια¹³, σε πώληση γης σε ιερό από την Κιλικία (Μ. Ασία)¹⁴, σε κληροδότημα με την αρχαιότερη αναφορά σε επαγγελματικό σωματείο από την Λυκία¹⁵ και σε ρύθμιση της σύνθεσης των δικαστηρίων στη ρωμαϊκή Χερσόνησο της Κριμαίας¹⁶ ή προσέγγισαν εκ νέου γραμματειακές μαρτυρίες για την απαγόρευση διάθεσης περιουσιακών στοιχείων που ανήκαν σε αξιωματούχους, οι οποίοι δεν είχαν ολοκληρώσει τη διαδικασία απολογισμού¹⁷ και επιγραφικές μαρτυρίες όπως η επιστολή του Αυγούστου αναφορικά με μια υπόθεση ανθρωποκτονίας στην Αστυπάλεια το 6 π.Χ.¹⁸.

Εκτός από διεθνή προγράμματα και συνέδρια είναι απαραίτητη και η διερεύνηση ειδικότερων εκφάνσεων του δικαιοκτικού φαινομένου σε κάθε πόλη-κράτος. Εδώ τη μερίδα του λέοντος αποσπά η Αθήνα και ιδιαίτερα η κλασική Αθήνα, για την οποία έχουν εκπονηθεί ιδιαίτερες μελέτες για κάποια από τα χαρακτηριστικά του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης¹⁹, όπως η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως και η φύση της δικαστικής κυριαρχίας του δήμου²⁰, η θεμελίωση των δικαστικών αποφάσεων²¹,

13. Arnaoutoglou, Ilias (2009-2010) «Dispute settlement between *poleis*-members of the Achaean league. A new source» *Dike* 12-13, 181-201.

14. Arnaoutoglou, Ilias (2014) “Displaying a proof of ownership in Roman Pamphylia” *ZPE* 191, 185-92.

15. Arnaoutoglou, Ilias (2012) “Cultural transfer and law in hellenistic Lycia: the case of Symmasis foundation” στον τόμο: Legras, Bernard (ed) *Transferts culturels et droits dans le monde grec et hellénistique*, 205-26, Paris.

16. Αρναούτογλου, Ηλίας (2011) «Δικαιικές παρενέργειες της ολιγανδρίας ...» *EKEIEΔ* 43, 43-61.

17. Adam-Magnissali, Sophie (2010) «Un cas particulier de gage dans l’Athènes classique (4e s. av. notre ère)» *RHDFE* 88, 443-7.

18. Καραμπάτσου, Ελένη (2010) «Από τη Ρώμη στην Αστυπάλεια: μια αθωωτική απόφαση του Αυγούστου. *I.Knidos* 34» *EKEIEΔ* 42, 95-109.

19. Καραμπάτσου, Χριστίνα (2016) «Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ηλιαστών κατά την κλασική εποχή» στον τόμο: Γιούνη, Μαρία (επιμ.) *Δίκαιο και Ιστορία* 2, 21-34, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

20. Παπακωνσταντίνου, Καλλιόπη (2012-13) “Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως στο αττικό δίκαιο” *EKEIEΔ* 44, 37-58. Της ίδιας (2015) *Συμβολή στη μελέτη των λειτουργιών της δικαστικής απόφασης στην αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη. Της ίδιας (2016) “Σκέψεις για την κυριαρχία του αθηναϊκού δήμου με αφορμή την δίκη των στρατηγών μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες (406 π. Χρ.)” στον τόμο: Γιούνη, Μαρία (επιμ.) *Δίκαιο και Ιστορία* 2, 5-20, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

21. Κατζούρος, Φώτιος (2012) “Αγαθὸν καὶ συμφέρον εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον” στον τόμο: Στράγγας, Ι., Χάνος, Α., Παπαχαραλάμπους, Χ. & Χρ. Τσοῦκα (επιμ.) *Αγαθὸ, συμφέρον καὶ δίκαιο* (Εισηγήσεις ἀνακοινωθεῖσες εἰς τὸ Διεπιστημονικὸ Φροντιστήριον 2008/2009), 607-28, Αθήνα. Του ιδίου (2014) “Αἰτιολογία δικαστικῶν ἀποφάσεων εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον ” στον τόμο: Στράγγας, Ι., Χάνος, Α., Παπαχαραλάμπους, Χ.,

και οι γενικές αρχές του αθηναϊκού δικαίου των συναλλαγών²².

Το οικογενειακό δίκαιο παραμένει δημοφιλές ανάμεσα στα μέλη της Εταιρείας. Πρόσφατα εκπονήθηκαν μελέτες για τους θεσμούς και μηχανισμούς που ελέγχουν την πατρότητα και γνησιότητα των αρρένων τέκνων, θεμελιώδεις ιδιότητες που θα πρέπει να συναρμολογούνται για την απόδοση και τη διατήρηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη²³, για τις σχέσεις γονέων και παιδιών μέσα από την αριστοφανική κωμωδία²⁴, την υιοθεσία²⁵, για τα γηρατεία και τις συνέπειες τους στη δημόσια και ιδιωτική ζωή, για τα δικαιώματα των ηλικιωμένων αλλά και για τις αρμοδιότητες του επώνυμου άρχοντα αναφορικά με υποθέσεις οικογενειακού δικαίου²⁶. Ζητήματα ρωμαϊκού οικογενειακού δικαίου θίγονται και σε μελέτη για τα προνόμια που παρείχε ο Οκταβιανός στους γονείς τριών η περισσότερων παιδιών²⁷.

Στον χώρο του δημοσίου δικαίου η επικαιρότητα των τελευταίων ετών οδήγησε στη μελέτη του δημόσιου δανεισμού, τις συνθήκες γένεσής του, τους τρόπους αντιμετώπισης της υπερχρέωσης της πόλης, και τους όρους

Πυργάκης, Δ. & Μ. Τσαπόγας (επιμ.) *Αιτιολόγηση, νομιμοποίηση και δίκαιο* (Εισηγήσεις ανακοινωθείσες εις τὸ Διεπιστημονικὸ Φροντιστήριον 2012/2013), 541-54, Αθήνα.

22. Dimopoulou, Athina (2014) “*Άκυρον ἔστω*: Legal invalidity in Greek inscriptions” στον τόμο: Gagarin, Michael & Adriaan Lanni (eds) *Symposion 2013. Papers on Greek and Hellenistic legal history* (Cambridge MA, August 26-29, 2013), 249-86, Wien. (με απάντηση του Edward Cohen) και Δημοπούλου, Αθηνά (2016) «*Άκυρον ἔστω*: η έννοια της ακυρότητας στις αρχαίες ελληνικές επιγραφές» στον τόμο: *Τιμητικός τόμος Ν. Κ. Κλαμαράς*, 121-45, Αθήνα.

23. Καραμπελιάς, Ευάγγελος (2013) «*Πατρότητα και γνησιότητα των αρρένων τέκνων στην κλασική Αθήνα*» στον τόμο: Λεονταρίτου, Βασιλική, Μπουρδάρα, Καλλιόπη & Ελευθερία Παπαγιάννη (επιμ.) *Αντικίνησωρ. Τιμητικός τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλια του*, 555-82, Αθήνα.

24. Δεκάζου-Στεφανοπούλου, Φωτεινή (2013) “*Όψεις και αναγνώσεις οικογενειακών σχέσεων στην αρχαιοελληνική κωμωδία*” στον τόμο: Λεονταρίτου, Βασιλική, Μπουρδάρα, Καλλιόπη & Ελευθερία Παπαγιάννη (επιμ.) *Αντικίνησωρ. Τιμητικός τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλια του*, 419-32, Αθήνα.

25. Δέλιος, Θανάσης (2016) «*Οι συνέπειες μιας υιοθεσίας στην κλασική Αθήνα*» στον τόμο: Γιούνη, Μαρία (επιμ.) *Δίκαιο και Ιστορία 2*, 35-44, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

26. Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σοφία (2010) «*Το γήρας και οι συνέπειες του στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο των Αθηναίων πολιτών (5^{ος} -4^{ος} αι. π.Χ.)*» στον τόμο: *Πνεύματος δώρογμα Γεωργίω Π. Νάκω*, 79-102, Θεσσαλονίκη. Της ίδιας (2015) «*Τα δικαιώματα των ηλικιωμένων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*» στον τόμο: *Γόρτυνα, Δικαίωμά μου 2.500 χρόνια*, 62-68, Αθήνα. Cudjoe, Richard & Sophia Adam-Magnissali (2010) “*Family law in [Demosthenes] 43: Against Makartatos, 75*” *EHHD* 42, 67-93.

27. Δημοπούλου, Αθηνά (2013) «*Ius trium liberorum: προνόμιο των ολίγων ή δικαιώματα των πολλών;*» στον τόμο: Λεονταρίτου, Βασιλική, Μπουρδάρα, Καλλιόπη & Ελευθερία Παπαγιάννη (επιμ.) *Αντικίνησωρ. Τιμητικός τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλια του*, 493-510, Αθήνα.

σύναψης δανείων²⁸. Σ'ένα πιο θεωρητικό επίπεδο, ο ομιλών προσπάθησε να εντοπίσει τις διαφορετικές χρήσεις των κανόνων δικαίου στην αθηναϊκή δίκη, αναζήτησε προγονικές μορφές θεμελιωδών δικαιωμάτων στην αθηναϊκή δικαιοταξία, αλλά και την οριοθέτηση του «δημοσίου» από το «ιδιωτικό» στις μεταρρυθμίσεις του Δημητρίου του Φαληρέα (317-307 π.Χ.)²⁹. Αλλά, ευτυχώς, ο ιστορικός μας ορίζοντας δεν εξαντλείται στην Αθήνα αλλά περιλαμβάνει και τα υπόλοιπα ελληνικά δίκαια στη διαχρονία τους³⁰. Δημοσιεύτηκαν άρθρα στα οποία οι μελετητές εντοπίζουν τα όρια της έννοιας της αυτονομίας στις σχέσεις μεταξύ των πόλεων³¹, την πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ του ρήτορα Δημοσθένη και του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου Β', τις ρυθμίσεις για την προστασία της υδροδότησης, ή γενικότερα ρυθμίσεις για την προστασία του φυσικού και του δομημένου περιβάλλοντος³², καθώς και τις πληροφορίες για τους θεσμούς των ελληνικών πόλεων της ρωμαϊκής περιόδου μέσα από τα έργα της Καινής Διαθήκης³³.

Στον χώρο του ρωμαϊκού δικαίου αντικείμενο μελέτης απετέλεσαν, κεντρικές νομικές ερμηνευτικές έννοιες (όπως η βούληση του διαθέτη) και

28. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ιουλία (2010) «Δημόσια δάνεια στην ελληνική αρχαιότητα» στον τόμο: *Πνεύματος δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, 119-34, Θεσσαλονίκη.

29. Αρναούτογλου, Ηλίας (2014) «Όψεις του «δημοσίου» και του «ιδιωτικού» στις μεταρρυθμίσεις του Δημητρίου του Φαληρέως (317-307π.Χ.)» στον τόμο: *Αθανασάκη, Λουκία, Νικολαΐδης, Τ. & Δ. Σπαθάρας (επιμ.) Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην ελληνική αρχαιότητα και στον διαφωτισμό. Μελέτες αφιερωμένες στην Ιωάννα Γιατρομανωλάκη*, 321-39, Ηράκλειο. *Του ιδίου* (2015) «Θεμελιώδη δικαιώματα στην κλασική Αθήνα;» στον τόμο: *Γόρτυνα. Δικαίωμα μου, 2.500 χρόνια* (Πρακτικά συνεδρίου), 39-61, Αθήνα. *Του ιδίου* (2017) «Χρήσεις δικαϊκών κανόνων στους δικανικούς λόγους της κλασικής Αθήνας» *EKEIEΔ* 47, 9-41.

30. Βλ. την μελέτη σχετικά με τις χαρακτηριστικές δικαιοπραξίες και τα εννοιολογικά τους όρια, Αρναούτογλου, Ηλίας (2012-2013) «Δωρεές, κληροδοσίες και "ιδρύματα" στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Προβλήματα ορολογίας» *EKEIEΔ* 44, 59-85.

31. Δημοπούλου, Αθηνά (2017) ««Χαλκιδέας έλευθέρους και άυτονόμους όντας» (IG Π² 44): Η έννοια της «αυτονομίας» στα αρχαιοελληνικά ψηφίσματα» στον τόμο: *I. Κ. Καράκωστας. Φιλίας και μαθητείας χάριν*, 243-58, Αθήνα.

32. Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σοφία (2011) «Περιβάλλον και αρχαίο ελληνικό δίκαιο» στον τόμο: *Κιβωτός φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Θ. I. Παναγόπουλο*, 875-96, Αθήνα. Αρναούτογλου, Ηλίας (2013) «Από τον Σόλωνα στην ρωμαϊκή Έφεσο. Η νομική προστασία της υδροδότησης» στον τόμο: *Λεονταρίτου, Βασιλική, Μπουρδάρα, Καλλιόπη & Έλευθερία Παπαγιάννη (επιμ.) Αντικήνσωρ. Τιμητικός τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλια του*, 105-32, Αθήνα. Adam, Sophie (2016) "Démosthène et la guerre des Athéniens contre le roi Philippe de Macédoine" *Revue de Société Internationale d'Histoire de la Profession d'Avocat (SIHPA)* 12, 83-92.

33. Καράμπελας, Δημήτρης (2013) «Ελληνικοί θεσμοί στην Καινή Διαθήκη. Μεθοδολογία και ερωτήματα» στον τόμο: *Λεονταρίτου, Βασιλική, Μπουρδάρα, Καλλιόπη & Έλευθερία Παπαγιάννη (επιμ.) Αντικήνσωρ. Τιμητικός τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλια του*, 537-53, Αθήνα.

μεθοδολογίες (όπως η τελολογική και η τοπική ερμηνεία) που χρησιμοποιούνται από τους Ρωμαίους νομομαθείς³⁴, οι αξιωματούχοι της Respublica γνωστοί ως τιμητές (*censores*), η εφαρμογή της αρχής της πλειοψηφίας στις συνελεύσεις και τα δικαστήρια καθώς και τα απροσδόκητα ενίοτε αποτελέσματα της³⁵, η αιτιολόγηση των αποφάσεων των δικαστών³⁶, η πρόσληψη κάποιων ρωμαϊκών κανόνων δικαίου από τα σύγχρονα ελληνικά δικαστήρια³⁷ καθώς και θεμελιώδεις δικαιοπολιτικές αρχές όπως η *έλευθερία*, η *utilitas*, και η *legum et morum cura*³⁸.

34. Βλάχος, Κωνσταντίνος (2010) «Η διαθήκη του Pactumeius Androsthenes (D. 28.5.93.1): οι νομικές και πολιτικές πτυχές μίας ερμηνείας *ex voluntate testantis*» στον τόμο: *Πνεύματος δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω*, 135-46, Θεσσαλονίκη. Του ιδίου (2010) «Η τελολογική μέθοδος ερμηνείας των κλασικών ρωμαίων νομομαθών» στον τόμο: *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Συγγραφέας, Φιλόσοφος, Πολιτικός* (Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2009), 203-12, Γρανάδα-Αθήνα. Vlahos, Constantinos (2012) “La notion de *voluntas singulorum* : quelques réflexions sur un protagoniste du droit romain classique” στον τόμο: Chevreau, E., Kremer, D & A. Laquerrière-Lacroix (eds) *Carmina Iuris. Mélanges en l’honneur de Michel Humbert*, 829-52, Paris. Βλάχος, Κωνσταντίνος (2014) «Τοπική, τελολογική ερμηνεία και *scientia iuris*» στον τόμο: *Δίκαιο και Θεωρία του Δικαίου. Τιμητικός Τόμος Μαριάννου Δ. Καράση*, 259-69, Θεσσαλονίκη.

35. Γιούνη, Μαρία (2017) «Η ψηφοφορία ως αναίρεση της δημοκρατίας: το παράδειγμα των ρωμαϊκών *comitia*» στον τόμο: Αποστολόπουλος, Δ.Γ. & Ε. Χρυσός (επιμ.) *Η τών πλειόνων ψήφος κρατείτω. Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους*, 29-47, Αθήνα και Δημοπούλου, Αθηνά (2017) «Πλειονοψηφία και δικαιοσύνη στην αρχαία Ρώμη» στον τόμο: Αποστολόπουλος, Δ.Γ. & Ε. Χρυσός (επιμ.) *Η τών πλειόνων ψήφος κρατείτω. Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους*, 49-63, Αθήνα.

36. Tzamtzis, Ioannis (2012) «Les gardiens des lois de Cicéron: les censeurs dans le troisième livre du *De legibus*» στον τόμο: Chevreau, E., Kremer, D. & A. Laquerrière-Lacroix (eds) *Carmina Iuris. Mélanges en l’honneur de Michel Humbert*, 733-44, Paris. Τζαμτζής, Ιωάννης (2014) «Ρωμαϊκή περίοδος: Αιτιολόγηση αποφάσεων από τους δικαστές ή όχι» στον τόμο: Στράγγας, Ι., Χάνος, Α., Παπαχαραλάμπους, Χ., Πυργάκης, Δ. & Μ. Τσαπόγας (επιμ.) *Αιτιολόγηση, νομμοποίηση και δίκαιο* (Εισηγήσεις ανακοινωθείσες εις τὸ Διεπιστημονικὸ Φροντιστήριον 2012/2013), 617-29, Αθήνα.

37. Δημοπούλου, Αθηνά (2010) «Το ρωμαϊκό και βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο στη νομολογία των τελευταίων χρόνων» στον τόμο: *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου I*, 449-64, Αθήνα-Κομοτηνή και Dimopoulou Athina (2014) “Il diritto privato romano nella giurisprudenza dei tribunali ellenici” στον τόμο: Reinoso Barbero, R. (ed) *Principios generales del derecho. Antecedentes históricos y horizonte actual*, 1025-30, Madrid.

38. Καραμπούλα, Δήμητρα (2012) «*Sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur* (κατά την του νόμου αυστηρότητα θα κολάσει δια προσφόρου ποινήξ)» *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22, 173-219. *Της ιδίας* (2012-13) «*Legum et morum cura*. Εξέλιξη μιας δικαιοπολιτικής αρχής από την ηγεμονία του Αυγούστου έως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας» *EKEIEΔ* 44, 87-127. *Της ιδίας* (2014-2015) ««ἐξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων» (*ex justis et legitimis causis*). Η *utilitas* ως δικαιολογητική αρχή της πολιτικής πράξης» *EKEIEΔ* 45, 137-79. *Της ιδίας* (2016) «*Principatus et Libertas-Dominatus et Libertas*. Η αντίληψη της

Αξιοσημείωτη είναι η επιστημονική επιμονή της Ελένης Καραμπάτσου στη διερεύνηση των σχέσεων φύλου και νόμου, καθώς στη συντριπτική πλειοψηφία των δημοσιευμάτων της εξετάζει πτυχές της νομικής ικανότητας των γυναικών στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο, στη διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης (ορκοδοσία, η ικανότητα να συνομολογεί νόμιμο γάμο κάτι που συναρτάται με τη θέση του «κυρίου», να ασκεί επιτροπεία) αλλά και στο χώρο της οικονομίας (γυναίκες ιδιοκτήτριες πλοίων)³⁹. Στον ίδιο χωροχρόνο εντάσσεται και η πολυσχιδής δραστηριότητα της ακαταπόνητης Βαρβάρας Αναγνώστου-Canas. Τα τελευταία χρόνια τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα και δημοσιεύματα στρέφονται γύρω κυρίως από τις σχέσεις του αιγυπτιακού ιερατείου με την πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή διοίκηση, χωρίς να εγκαταλείπει την απονομή της δικαιοσύνης στη ρωμαϊκή Αίγυπτο⁴⁰.

Ο διάλογος της ιστορίας με την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία του δικαίου συνεχίζει να διατρέχει το έργο του Ανδρέα Χέλμη με την αναζήτηση ενός προ-δικαίου στον πρώιμο αρχαϊκό ελληνικό κόσμο αλλά και στη διερεύνηση της σχέσης του δικαίου με τον θάνατο μέσα από την αντιμετώπιση του εθελούσιου τερματισμού της ζωής και την διαχείριση της μνήμης αλλά και πιο υλικών παραμέτρων (κληροδοτήματα, τιμητικά ψηφίσματα,

ελευθερίας στη σχέση πόλεως και ρωμαϊκού κράτους» *EKEIEΔ* 46, 133-77. *Της ιδίας* (2017) «Μεταξύ μοναρχίας και δημοκρατίας, Όφεις του ρωμαϊκού πολιτειακού δικαίου κατά την περίοδο της Ηγεμονίας (*Principatus*)» *EKEIEΔ* 47, 55-117.

39. Βλ. Καραμπάτσου, Ελένη (2010) «“Συμπαρών” ή “συνεστώς”: η ανάμνηση του “κυρίου” στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Αιγύπτου του 3^{ου} αι. μ.Χ.» στον τόμο: *Πνεύματος δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω*, 233-44, Θεσσαλονίκη. *Της ιδίας* (2014-2015) «Ικανότητα της γυναίκας για ορκοδοσία στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτο» *EKEIEΔ* 45, 59-90. Karabatsou, Eleni (2016) “Self-ekdosis of the bride in Hellenistic and Roman Egypt (auto-ekdosis): The reasons for a divergence” *EHHD* 46, 79-104.

40. Anagnostou-Canas, Barbara (2010) «Contrats de travail dans l’Egypte des Ptolémées et à l’époque augustéenne» στον τόμο: Menu, B. (ed) *L’organisation du travail en Egypte ancienne et en Mésopotamie*, (Colloque AIDEA-Nice 4-5 octobre 2004), 95-106, Le Caire. *Της ιδίας* (2010) «Droits et privilèges du clergé et des temples égyptiens à travers la législation lagide» στον τόμο: Anagnostou-Canas, B. (ed) *L’organisation matérielle des cultes dans l’antiquité* (Actes de la Table ronde internationale du 14-15 mars 2003, CDDA-IHD CNRS-Université de Paris II), 69-85, Paris. *Της ιδίας* (2012) «Droit provincial et protection des intérêts privés en Egypte sous l’empire romain» στον τόμο: *Actes du 26e congrès international de papyrologie* (Genève, 16-21 août 2010), 117-25, Genève. *Της ιδίας* (2013) «Les prêtres de Bacchias face à l’administration romaine» στον τόμο: *Egitto dai Faraoni agli Arabi*. (Atti del convegno Egitto: amministrazione, economia, società, cultura, dai Faraoni agli Arabi, Milan, Università degli Studi, janvier 2013), 183-97, Pise-Rome. *Της ιδίας* (2014) «Intestate succession» στον τόμο: Keenan, J. G., Manning, J. G. & U. Yiftach-Firanco (eds) *Law and legal practice in Egypt from Alexander to the Arab conquest. A selection of papyrological sources in translation, with introductions and commentary*, 214-25, Cambridge.

επιτύμβια μνημεία) που συνοδεύουν την ύστατη διαβατήρια τελετή⁴¹. Η προβληματική σχέση του θείου με το κανονιστικό πλαίσιο της πόλης διερευνήθηκε μέσα από τους «καταδεσμούς», τις κατάρες που τοποθετούνταν σε τάφους αλλά και μέσω της σχέσης των «ιερών» νόμων και της ιδιοκτησίας των διαφόρων, μικρών και μεγάλων, ιερών.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση αυτή, επιτρέψτε μου να απευθύνω μια προτροπή – έκκληση στους συναδέλφους όλων των περιόδων. Είναι επιτακτικό καθήκον μας να συμβάλλουμε στη διάχυση της ιστορικής γνώσης αλλά και των αναζητήσεων μας κάνοντας τα άρθρα προσιτά σε κάθε φοιτητή, ερευνητή, πανεπιστημιακό δάσκαλο, φιλομαθή συμπολίτη, νομικό ή όχι. Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί όχι μόνο μέσω των παραδοσιακών καναλιών (αποστολή ανατύπων) αλλά πολύ πιο αποτελεσματικά μέσω των νέων διόδων που μας παρέχει η ψηφιακή τεχνολογία, κυρίως των ψηφιακών αποθετηρίων, τα οποία τα διαχειρίζονται κυρίως πανεπιστήμια, εθνικές αρχές ή ακόμα και (μη κερδοσκοπικές) ιδιωτικές εταιρείες.

41. Βλ. Χέλμης, Ανδρέας (2010) «Δίκαιο ... με μέτρο: έμμετρες διαδρομές στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο» στον τόμο: *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου II*, 3221-30, Αθήνα-Κομοτηνή. Του ιδίου (2010) «Αυτοκτονία και δίκαιο στην ελληνική αρχαιότητα» στον τόμο: *Πνεύματος δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, 505-20, Θεσσαλονίκη. Helmis, Andreas (2011) «Aspects du non-droit dans le monde grec antique» στον τόμο: Vernier, R. (ed) *Jean Carbonnier. L'homme et l'œuvre*, 261-75, Paris.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Παρουσίαση θεμάτων Ιστορίας
Βυζαντινού, Μεταβυζαντινού Δικαίου και
Δικαίου του νεότερου Ελληνισμού
(έτη 2010-2017)

Ελευθερία Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

Βυζαντινό δίκαιο, 2010-2017 (ερευνητική δραστηριότητα, μονογραφίες, μελέτες και άρθρα)

Αρχίζοντας, επιθυμώ να ευχαριστήσω το διοικητικό συμβούλιο της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας Δικαίου, που μου ανέθεσε την παρουσίαση της έρευνας στον χώρο του βυζαντινού δικαίου από Έλληνες επιστήμονες κατά την τελευταία πενταετία, δίνοντάς μου συγχρόνως την ευκαιρία να εκφράσω κάποιες σκέψεις για το μέλλον του κλάδου, τον οποίο διακονώ εδώ και σχεδόν 40 χρόνια. Στη διαμόρφωση αυτού του μέλλοντος η Εταιρεία μας καλείται να παίξει ουσιαστικό ρόλο και έτσι εκδηλώσεις όπως η σημερινή δεν μπορεί παρά να είναι χρήσιμες, τόσο για ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των ειδικών όσο και για την πρόκληση ενδιαφέροντος σε νέους επιστήμονες.

Για όσους γνωρίζουν τον χώρο δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός, ότι και κατά την τελευταία πενταετία ο ομότιμος καθηγητής Σπύρος Τρωιάνος έδωσε και πάλι το «παρών» με σημαντικά βιβλία. Το 2011 κυκλοφόρησε σε τρίτη συμπληρωμένη έκδοση το κομβικό του έργο «Πηγές του βυζαντινού δικαίου»,¹ το οποίο το 2015 δημοσιεύθηκε στο Τορίνο, μεταφρασμένο στα ιταλικά από τον Pierangelo Buongiorno,² ενώ ολοκληρώθηκε ήδη και η γερμανική του μετάφραση από τον Dieter Simon και την Silvia Neye.³ Το έτος 2014 δημοσιεύθηκαν οι «Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου»,⁴ ένα βιβλίο, που όπως προκύπτει από τον τίτλο του, αποτελεί ιδιαίτερα χρήσιμο εισαγωγικό βοήθημα στο βυζαντινό αστικό, ποινικό και δικονομικό δίκαιο, με σύντομη

1. Σ. Τρωιάνος, *Οι Πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα, ³2011 (492 σελ.).

2. S. Troianos, *Le Fonti del diritto Bizantino*, Traduzione a cura di Pierangelo Buongiorno, Turin 2015 (351 σελ.).

3. S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, Übersetzt von Dieter Simon und Silvia Neye, Berlin-Boston 2017 (381 σελ.).

4. Σ. Τρωιάνος, *Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα, 2014 (288 σελ.).

αναφορά στην ιστορική του εξέλιξη και τις πηγές του. Ένα χρόνο νωρίτερα κυκλοφόρησαν οι «Ψηφίδες ιστορίας δικαίου απώτερης και νεώτερης»,⁵ όπου ανατυπώνονται μελέτες του (στην πλειονότητά τους βυζαντινού δικαίου) μάλλον δυσεύρετες σήμερα και επικαιροποιημένες βιβλιογραφικά.

Πέρα από την καθοριστική αυτή συμβολή του δασκάλου όλων των ιστορικών του βυζαντινού δικαίου, συνάδελφοι, μέλη της Εταιρείας, μας συνέγραψαν την τελευταία πενταετία ικανοποιητικό αριθμό μονογραφιών. Στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου, για παράδειγμα, με την κυκλοφορία το 2010 του τρίτου τόμου για το κληρονομικό δίκαιο ολοκληρώθηκε – δεν διστάζω να πω επιτέλους – η μακρόχρονη έρευνά μου για τη Νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων σε θέματα περιουσιακού δικαίου κατά τη βυζαντινή, αλλά και τη μεταβυζαντινή, περίοδο.⁶ Σε ζητήματα ιδιωτικού δικαίου – με κάποιες παρεκκλίσεις σχετικά με το ποινικό δίκαιο – αναφέρεται και η μονογραφία της Κέλλυς Μπουρδάρα με τίτλο «Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των νεαρών Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού», που είδε το φως το 2011.⁷ Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε και η διδακτορική διατριβή του Ιωάννη Παναγιωτίδη, «Η Δέησις/Supplicatio ενώπιον του αυτοκράτορα (4^{ος}-15^{ος} αιώνας)»,⁸ ενώ μια ακόμη διδακτορική διατριβή με θέμα δημοσίου δικαίου δημοσιεύτηκε το 2012 στην Ολλανδία. Πρόκειται για το βιβλίο της παλιάς μας μαθήτριάς Δάφνης Πέννα – που σήμερα ζει και εργάζεται στο Groningen – με θέμα “The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th – 12th Centuries”.⁹ Επίσης στο πλαίσιο της έρευνας του βυζαντινού δημοσίου δικαίου κυκλοφόρησε το 2015, το έργο της Κέλλυς Μπουρδάρα, «Καθοσίωσις και τυραννίς... Το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο (8^{ος}-13^{ος} αιώνας)»,¹⁰ ένας ογκώδης τόμος, στον οποίο ανατυπώθηκαν, επικαιροποιημένες βιβλιογραφικά, οι μονογραφίες και μελέτες της συναδέλφου ομότιμης καθηγήτριας της Ιστορίας του δικαίου με το παραπάνω αντικείμενο.

Τελειώνοντας με τη σύντομη αναφορά σε βιβλία που κυκλοφόρησαν την

5. Σ. Τρωιάνος, *Ψηφίδες Ιστορίας Δικαίου απώτερης και νεώτερης*, Αθήνα, 2013 (350 σελ.).

6. Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. 3, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihel, 18], Αθήνα-Κομοτηνή 2010 (XXV+320 σελ.).

7. Κ. Μπουρδάρα, *Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των νεαρών Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihel, 19], Αθήνα-Κομοτηνή 2011 (XIV+210 σελ.).

8. Ι. Κ. Παναγιωτίδης, *Η δέησις (supplicatio) ενώπιον του αυτοκράτορα στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο (4^{ος}-15^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 2011 (XIV+370 σελ.).

9. D. Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th-12th centuries - A comparative legal study*, The Hague 2012 (344 σελ.).

10. Κ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς... Το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο*, [Classica et varia, 14], Αθήνα 2015 (604 σελ.).

τελευταία πενταετία θεωρώ αναγκαίο να τονίσω τη δημοσίευση δύο μονογραφιών στην αλλοδαπή. Και τα δύο έργα αναφέρονται σε περιόδους εξέλιξης του βυζαντινού δικαίου, που δεν ανήκουν στις ιδιαίτερα μελετημένες από την ειδική έρευνα. Ύστερη κατά δημοσίευση (Münster, έτ. 2015) είναι η μονογραφία της κ. Δήμητρας Καραμπούλα, «Von Diokletian zu Iustinian. Kontinuität und Legitimität in der Beziehung zwischen Kaisern und Untertanen»,¹¹ που πραγματεύεται παραμέτρους διαμόρφωσης του δικαίου κατά τους χρόνους της σταδιακής μετατροπής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε βυζαντινό κράτος, ενώ το 2011 κυκλοφόρησε στο Παρίσι το έργο της κ. Λίζας Μπένου, «Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIe siècle»,¹² που, όπως προκύπτει από τον τίτλο του, εξετάζει την έννοια «βυζαντινό δίκαιο» μέσα από τις πηγές της ύστερης περιόδου.

Το παρόν της έρευνας του βυζαντινού δικαίου διαμορφώνεται, βεβαίως, και από τον μεγάλο αριθμό μελετών, οι οποίες για τον λόγο αυτό είναι αδύνατον έστω και να μνημονευθούν στο πλαίσιο αυτής της σύντομης παρουσίασης. Η ανάγνωσή, τους επιβεβαιώνει όμως μια προ πολλού γνωστή αλήθεια: το ότι δηλαδή στην ιστορία του δικαίου δεν υπάρχουν ερευνητικά στεγανά. Υπάρχει βέβαια ο χωρισμός σε περιόδους, στη μελέτη των οποίων παρατηρείται η εξειδίκευση, είναι όμως συχνό – και σε μεγάλο βαθμό επιθυμητό – το φαινόμενο, ερευνητές να επεκτείνουν τις μελέτες τους και εκτός της περιόδου που αποτελεί τον χώρο της αυστηρής τους ειδίκευσης. Ως χαρακτηριστικά σχετικά δείγματα αναφέρω τη μελέτη του γνωστού μας κυρίως από τις εργασίες του για το δίκαιο της Βενετοκρατίας Γιάννη Χατζάκη με θέμα «Η κατάσταση του δικαίου στην Ιταλία την εποχή του Ιουστινιανού. Παρατηρήσεις με αφορμή την έκδοση της Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii»,¹³ τη μελέτη της βυζαντινολόγου Δάφνης Πέννα με θέμα «Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και Ολλανδοί Ουμανιστές: Scriptor mediocris et jurisprudentia elegantior»¹⁴ καθώς και τη συμβολή μου στον τόμο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γιάννη Καράκωστα υπό τον τίτλο «Η γονική μέριμνα της χήρας μητέρας. Από την Εκλογή των Ισαύρων στη μεταρρύθ-

11. D. Karamboula, *Von Diokletian zu Iustinian. Kontinuität und Legitimität in der Beziehung zwischen Kaisern und Untertanen*, [Byzantinistische Studien und Texte 5], Münster 2015 (370 σελ.).

12. L. Bénou, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin: Théorie et pratique juridiques au XIe siècle*, [Textes Documents Études Sur Le Monde byzantine néohellénique et balkanique, 13], Paris 2011 (395 σελ.).

13. Ι. Χατζάκης, «Η κατάσταση του δικαίου στην Ιταλία την εποχή του Ιουστινιανού. Παρατηρήσεις με αφορμή την έκδοση της Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii», *Βυζαντινά* 33 (2013-2014) 201-239.

14. Δ. Πέννα, «Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και Ολλανδοί Ουμανιστές: Scriptor mediocris et jurisprudentia elegantior», *Βυζαντινά* 31 (2014) 217-241.

μιση του 1983 (άρθρο 1510 Α.Κ.)».¹⁵ Και η Διευθύντρια Ερευνών – Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών κ. Λυδία Παπαρρήγα – που είναι ευρύτερα γνωστή για την έρευνά της στο μεταβυζαντινό και νεώτερο δίκαιο – έχει συγγράψει αξιόλογες μελέτες τόσο για το δίκαιο του Πανδέκτη, όσο και για την επίδραση της ελληνικής σκέψης στο ρωμαϊκό δίκαιο,¹⁶ ενώ παρεμφερείς προβληματισμούς διαπιστώνει κανείς επίσης στη μελέτη της Δήμητρας Καραμπούλα «Πλατωνικές και Αριστοτελικές ιδέες στη διαμόρφωση πολιτικών αντιλήψεων κατά την ύστερη Αρχαιότητα και το Νεοελληνικό Διαφωτισμό».¹⁷

Όσοι τυχόν παρακολουθούν την ανακοίνωση αυτή χωρίς να ανήκουν στον στενό πυρήνα των συναδέλφων, θα έχουν πιθανώς σχηματίσει μια εικόνα σχετικά με την έρευνα της Ιστορίας του δικαίου, και ειδικότερα του βυζαντινού, ενδεχομένως και ειδυλλιακή. Αυτό σε κάποιο βαθμό ισχύει από τη σκοπιά της ατομικής επιστημονικής παραγωγής, η οποία γίνεται με ενθουσιασμό και χαρακτηρίζεται – σύμφωνα και με έξωθεν μαρτυρίες – από υψηλό επίπεδο. Τα μηνύματα όμως των καιρών δεν επιτρέπουν εφησυχασμό, δεδομένου ότι είναι δυσοίωνα για την τύχη των ανθρωπιστικών επιστημών και ειδικότερα για κάθε έρευνα, που δεν συνεπάγεται οικονομικό αντίκρυσμα. Ο κλάδος μας έχει πάντως απόλυτη επίγνωση του ότι για την επιβίωσή του είναι αναγκαίος ο εκσυγχρονισμός. Είμαστε αντίθετοι στην πέραν ενός ορίου εκλαΐκευση, που τελικά οδηγεί στον ευτελισμό, αναγνωρίζουμε όμως ότι η εποχή των «ποντικών των σπουδαστηρίων» έχει περάσει και πως ο καλύτερος τρόπος για να καταστεί ο κλάδος εξωστρεφής και να επιβιώσει είναι η ισχυροποίησή του μέσω συνεργασιών, τόσο Πανεπιστημίων και Ερευνητικών Κέντρων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό όσο και ιστορικών του δικαίου με επιστήμονες άλλων κλάδων.

15. Ε. Παπαγιάννη, «Η γονική μέριμνα της χήρας μητέρας. Από την Εκλογή των Ισαύρων στη μεταρρύθμιση του 1983 (άρθρο 1510 Α.Κ.)», στο: *Ι. Καράκωστας: Φιλίας και μαθητείας χάριν* (επιμ. Δ. Καλλινίκου, Ε. Δακορώνια, Α. Πελλένη-Παπαγεωργίου, Π. Παπαρσενίου, Α. Καραμπατζός, Ε. Πούλου, Θ. Λύτρας), Αθήνα 2017, τ. Ι, 1003-1010.

16. L. Paparriga-Artemiadi, «L'apport de la pensée grecque au processus de formation des premières notions juridiques», στον τόμο *Livre jubilaire de l'Université de Fès (Maroc). Centenaire du Dahir formant Code des Obligations et Contrats* (Prof. F. Rherrousse ed.), Éditions de l'Université d'Oujda 2017, 34-66 και σε πλέον ανεπτυγμένη μορφή στη μονογραφία της ίδιας, *Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του Corpus Juris Civilis. Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία*. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 39, Παράρτημα 7, Αθήνα 2006 (142 σελ.).

17. Δ. Καραμπούλα, «Πλατωνικές και Αριστοτελικές ιδέες στη διαμόρφωση πολιτικών αντιλήψεων κατά την ύστερη Αρχαιότητα και το Νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο: *Aureus: Τόμος Αφιερωμένος στον Καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό* (επιμ. Τ. Κόλιας, Ι. Ε. Μπιτσάκης, Κ. Συνέλλη), [Ε.Ι.Ε. – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Τομέας Βυζαντινών Ερευνών], Αθήνα 2014, 257-295.

Οι ιστορικοί του βυζαντινού δικαίου έχουν άλλωστε εμπειρία από τέτοιου είδους συνεργασίες. Θυμίζω το «Βυζαντινό Σεμινάριο», που με πρωτοβουλία του αείμνηστου Νίκου Οικονομίδη λειτούργησε από 1988 έως το 2000 και είχε ως αντικείμενο τη μελέτη της Αυτοκρατορίας από πολλές πλευρές, μία από τις οποίες ήταν το δίκαιο. Παρόλον ότι το σεμινάριο αυτό – που μετά τον πρόωρο θάνατο του ιδρυτή του ονομάζεται «Σεμινάριο Νίκος Οικονομίδης» – αποτελεί πλέον οργανικό τμήμα των μεταπτυχιακών σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου και δεν μετέχουν στην οργανωτική επιτροπή του νομικοί, κάθε χρόνο καλούνται ιστορικοί του βυζαντινού δικαίου, για να προσεγγίσουν το εκάστοτε θέμα του σεμιναρίου από τη δική τους οπτική γωνία. Επίσης το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διαθέτει τμήμα βυζαντινού δικαίου και οργανώνει σχετικά σεμινάρια, ενώ στο ίδιο Πανεπιστήμιο (Νομική Σχολή) και σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Δικαίου οργανώθηκε το 2011 η 3^η Διεθνής Συνάντηση Νέων Ιστορικών του Ελληνικού Δικαίου (Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Δίκαιο).

Συνηθίζεται ακόμη στο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο – που οργανώνεται κάθε πέντε χρόνια σε διαφορετική πόλη – να πραγματοποιείται συνεδρία αφιερωμένη στο δίκαιο. Έτσι τον Αύγουστο του 2016, στο 23^ο συνέδριο του Βελιγραδίου, οργανώθηκε από την Δάφνη Πέννα στρογγυλή τράπεζα με θέμα “Law as a Means of Change in Byzantium”, στην οποία τα μέλη της Εταιρείας μας είχαν σημαντική παρουσία, δεδομένου ότι ήταν οι πέντε από τους οκτώ συμμετέχοντες και συγκεκριμένα: οι Λυδία Παπαρρήγα, Δάφνη Παπαδάτου, Λίζα Μπένου, ο διδάκτορας της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ Μάριος Τάνταλος και η ομιλούσα¹⁸. Όσο με αφορά, εκπροσώπησα τους Έλληνες ιστορικούς του βυζαντινού δικαίου και σε δύο άλλες τράπεζες περισσότερο ή λιγότερο συναφείς προς τη μελέτη του. Έτσι άρχισα να ελπίζω, ότι οι νομικοί βυζαντινολόγοι γίνονται σιγά-σιγά «της μόδας».

18. Eleftheria Papagianni, «Η βυζαντινή νομοθεσία για το διαζύγιο ως προσπάθεια αλλαγής κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων», Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade 22-27 August 2016, Round Tables, ed. B. Krsmanović, L. Milanović, Assistant Editor B. Pavlović, Belgrade 2016, 62-65], Συμμετοχή στο Round Table “Law as a Means of Change in Byzantium” (convener Dafni Penna, 55-58· Daphne Papadatou, «Renewing the Law in Byzantium: The Emperor’s Law and Societ’s Law», ό.π., 59-61· Marios Tantalos, «On the Alienation of the Dowry: Some Remarks about the Application of the *Senatus Consultum Velleianum* and the Term *διδασκαλία* του νόμου in Byzantine Law», ό.π., 62-65· L. Paparriga-Artemiadi, «Τομαί» dans les ambigüités («ἀμφίβολα») des lois byzantines. Éléments des approches interprétatives des scolastes byzantins», ό.π., 66-70· Lisa Bénou, «L’administration de la justice à l’époque des Paleologues: continuité et transformations», ό.π., 71-72.

Πολύ ενδιαφέρουσα συνεργασία συνιστά επίσης το διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα, με θέμα τη μελέτη δικαϊκών θεσμών των ελληνόφωνων πληθυσμών στον χώρο της Μεσογείου εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που λειτουργεί υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών. Στο πλαίσιο του προγράμματος εκπονούνται από τη Λυδία Παπαρρήγα και τον Γιάννη Χατζάκη – σε συνεργασία με τις Λίζα Μπένου και την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Παλέρμο Cristina Rognoni, που εκπροσωπούν αντίστοιχα την Association Pierre Bellon, Fondation Maison des Sciences de l’Homme του Παρισιού και το Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici «Bruno Lavagnini» – τα Regestes des Actes grecs d’Italie du Sud et de Sicile ως μεταθανάτιο δημοσίευμα του André Guillou. Το έργο αυτό είχε παραδώσει το 2013 ο αείμνηστος βυζαντινολόγος στις κυρίες που προανέφερα, με την ευχή να εκδοθεί από την Ακαδημία Αθηνών. Το κείμενο που πρόκειται να δημοσιευθεί θα συμπληρωθεί και θα κυκλοφορήσει ως ολοκληρωμένη ιστορική και νομική επισκόπηση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής Νότιας Ιταλίας και Σικελίας, από τον 9^ο μέχρι το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Τμήμα της επισκόπησης αυτής παρουσιάστηκε από τη Λυδία Παπαρρήγα και τον Γιάννη Χατζάκη τον Μαΐο του 2016 σε συνέδριο στο Παλέρμο και τον Οκτώβριο του 2016 στο πλαίσιο της 19^{ης} Συνάντησης των Ιστορικών του Δικαίου που διοργανώνεται σε ετήσια βάση υπό την αιγίδα της Κοσμητείας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (υπεύθυνη Καθηγήτρια Μαρία Σ. Γιούνη) στην Κομοτηνή.

Νομίζω ότι από την παρουσίαση προηγήθηκε μπορεί κανείς να σκεφθεί, ότι το μέλλον της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου δεν είναι τόσο ζοφερό, όσο, ίσως, εκ πρώτης όψεως φαίνεται γιατί, πέρα από την ατομική έρευνα, οι πολλές και ενθουσιώδεις συνεργασίες θα το κρατήσουν ζωντανό. Δεν είναι άλλωστε αμελητέο το γεγονός, ότι μέλη της Εταιρείας μας δεν είναι μόνον ιστορικοί του δικαίου, αλλά και θεράποντες άλλων επιστημών, που πολλά από τα πονήματά τους σχετίζονται με το δίκαιο. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα από τον χώρο της βυζαντινής ιστορίας αναφέρω δύο συναδέλφους από την Θεσσαλονίκη. Την καθηγήτρια Πολύμνια Κατσώνη, η οποία ασχολείται κατά κύριο λόγο με θεσμούς της βυζαντινής οικονομίας και που, εκτός από τις πολλές σχετικές μελέτες της, επιμελείται το «Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί Όροι», ένα χρησιμότατο βοήθημα, ο δεύτερος τόμος του οποίου κυκλοφόρησε το 2015,¹⁹ ενώ η εκπόνηση του τρίτου βρίσκεται σε εξέλιξη, και τον επίκουρο καθηγητή Ανδρέα Γκουτζιουκώστα, ο οποίος μετά τη δημοσίευση της διδακτορικής του διατριβής

19. Π. Κατσώνη – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί Όροι*, τ. II, Θεσσαλονίκη 2015 (307 σελ.).

για τα δικαστήρια στην Κωνσταντινούπολη κατά τη μέση περίοδο,²⁰ δεν έχει εγκαταλείψει τη θεματική που αφορά το δίκαιο και την τελευταία πενταετία έχει δημοσιεύσει μονογραφία με τίτλο «Το αξίωμα του μυστικού. Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα» (Θεσσαλονίκη 2011)²¹ και 14 μελέτες σχετικές με θεσμούς και γενικότερα την ιστορία του βυζαντινού δικαίου.

20. Α. Ε. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004 (370 σελ.).

21. Α. Ε. Γκουτζιουκώστας, *Το αξίωμα του μυστικού. Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 2011 (236 σελ.).

**ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (έτη 2010-2017)***

Το κείμενο που προηγήθηκε αποτελεί απλή αναπαραγωγή της προφορικής ανακοίνωσης στην εκδήλωση της 3ης Οκτωβρίου 2016 με προσθήκη ελάχιστων υποσημειώσεων, για τις εργασίες που μνημονεύθηκαν σε αυτήν. Επειδή, ειδικά όσον αφορά τις μελέτες, οι αναφορές υπήρξαν απολύτως δειγματοληπτικές, κρίθηκε σκόπιμο να συνοδευθεί το δημοσιευμένο κείμενο με βιβλιογραφικό πίνακα, στον οποίο περιλαμβάνονται δημοσιεύματα που δεν αναφέρονται σ' αυτό.

I. ΒΙΒΛΙΑ

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), *Επιλογή Μελετών Ιστορίας Δικαίου (Ρωμαϊκό-Βυζαντινό-Μεταβυζαντινό Δίκαιο και θεσμοί)*, Αθήνα 2017, 398 σελ.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, *Βυζαντινή διπλωματική. Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργιών*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 23], Θεσσαλονίκη 2014, 353 σελ.

II. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

Γιαννακοπούλου Ελένη, «Οι όροι «έγκλημα» και «ποινή» στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων», *Αντικήνσωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα)*, τ.1, Αθήνα 2013, 317-347.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Published Lead Seals Concerning Quaestura Exercitus», *Proceedings of the International Symposium, Dedicated to the Centennial of Dr. Vassil Haralanov, Held in Shumen in September the 13th-15th 2007*, έκδ. I. Jordanov κ.α., Shumen 2008, 109-118.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το πρόσφατα δημοσιευμένο σφραγιστικό υλικό (6ος-7ος αι.) από τη Βουλγαρία (Μυσία Δευτέρα, Αιμίμοντος, Θράκη)», *Εγνατία* 14 (2010) 9-18.

* Στον πίνακα που ακολουθεί δεν περιλαμβάνονται Νεκρολογίες, Βιβλιοκρισίες, Βιβλιοπαρουσιάσεις καθώς και υπό δημοσίευση βιβλία και μελέτες.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Judges of the velum and judges of the hippodrome in Thessalonike (11th c.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20 (2010) 67-84.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Η διοίκηση Θράκης κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, στο Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη), Ιστορία και Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 2009, 105-121, «Some Remarks on Mystographos and Mystolektes», *Ἡπειρόνδε. Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography, Ioannina, 1-3 October 2009 (ed. by Chr. Stavrakos and Barbara Papadopoulou)*, Wiesbaden – Ioannina 2011, 191-219.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Παρατηρήσεις για τον χρυσ(ο)επιλέκτη», *Τιμητικός Τόμος για την Ομότιμη Καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα* (έκδ. Θ. Κορρές, Π. Κατσώνη, Ι. Λεοντιάδης, Α. Γκουτζιουκώστας), Θεσσαλονίκη 2011, 221-238.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Το μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012) 11-30.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Seals of Byzantine officials connected with the administration of justice», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 62 (2012) 9-18.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Παρατηρήσεις σε μία πρόσφατη χρονολόγηση παλαιολόγειας επιγραφής από τη Θεσσαλονίκη», *Ανοιχτοσύνη, Τιμητικός Τόμος για τη Βασιλική Παπούλια* (έκδ. Θ. Κορρές, Π. Δουκέλλης, Σ. Σφέτσας, Φ. Τολούδη), Θεσσαλονίκη 2012, 279-289.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki», *Βυζαντιανά* 30 (2012-2013) 45-80.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Byzantine Officials in the Typikon of the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople», *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. Sofia Kotzabassi, [*Byzantinisches Archiv* 27], Göttingen 2013, 71-81.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Παρατηρήσεις για την απονομή δικαιοσύνης κατά τους παλαιολόγειους χρόνους: Το βασιλικόν σέκρετον», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρη), Αθήνα 2013, 458-478.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «The judges of the Macedonia theme (9th-12th c.)», *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik* 63 (2013) 113-126.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Βικάριος Θράκης και πραίτωρ Θράκης», *Ερῶ* 19 (2014) 48-53.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «The dignity of basile(i)opator», *Fontes Minores* XII (2014) 205-233.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας, «Τα συλλογικά όργανα της βυζαντινής αυλής», [Πρακτικά Ημερίδας στη μνήμη Κ. Γ. Πιτσάκη. “Ἡ τῶν πλειόνων φήφος κρατεῖτω”. Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους (επιστ. επιμ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ευ. Χρυσός*)], *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα 2017, 79-98.

Δελής Δημήτριος, «Η εμβάσανη ανάκριση στο Βυζάντιο», *EKEIEΔ* 43 (2011), 93-120.

Δελής Δημήτριος, «Η ειδική δωσιδικία του βυζαντινού στρατιωτικού», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα)*, τ. 1, Αθήνα 2013, 433-458.

Καραμπούλα, Δήμητρα, «Legum et morum cura. Εξέλιξη μίας δικαιολογικής αρχής από την ηγεμονία του Αυγούστου έως το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας», *EKEIEΔ* 44(2012-2013) (*Μνήμη Μενελάου Α. Τουρτόγλου*), 87-127.

Κατσώνη Πολύμνια, «Το εξάγιον και η στάθμιση του φόρου», *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, 291-305.

Κατσώνη Πολύμνια, «Ἄηρ καὶ ἀερικόν», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα)*, τ. 1, Αθήνα 2013, 625-648.

Κατσώνη Πολύμνια, «Ο Ιωάννης Τζέτζης και ο κοκκιάριος: Πληροφορίες για το φορολογικό σύστημα και τη λειτουργία του στην επιστολογραφία της ύστερης βυζαντινής περιόδου», *Aureus: Τόμος Αφιερωμένος στον Καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό (επιμ. Τ. Κόλιας, Ι. Ε. Μπιτσάκης, Κ. Συ-*

νέλλη), [E.I.E. – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Τομέας Βυζαντινών Ερευνών], Αθήνα 2014, 311-328.

Κουράκης Νέστωρ, «Συμβολή στη μελέτη των πηγών του έργου «Τακτικά» Λέοντος Στ΄ του Σοφού και του τρόπου προσέγγισης από αυτό των θρησκευτικών ζητημάτων», *Αντικλήσωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα), τ. 1, Αθήνα 2013, 705-737.

Λεονταρίτου Βασιλική, «Οι μάρτυρες και τα έγγραφα ως αποδεικτικά μέσα ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου (14ος/15ος αι.)», *Αντικλήσωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα), τ. 1, Αθήνα 2013, 827-853.

Λεονταρίτου Βασιλική, «Η θάλασσα στη νεαρά νομοθεσία του Ιουστινιανού», *Αναμνηστικός Τόμος καθηγητή Αντωνίου Μ. Αντάπαση*, Αθήνα 2013, 481-492.

Λεονταρίτου Βασιλική, «Ο έλεγχος της συνδρομής θετικών και αρνητικών προϋποθέσεων για τη σύναψη γάμου στο Βυζάντιο. Ο ρόλος του χαρτοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας», *I. Καράκωστας: Φιλίας και μαθητείας χάριν* (επιμ. Δ. Καλλινίκου, Ε. Δακορώνια, Α. Πελλένη-Παπαγεωργίου, Π. Παπαρσενίου, Α. Καραμπατζός, Ε. Πούλου, Θ. Λύτρας), Αθήνα 2017, τ. I, 749-759.

Λιαρμακόπουλος Αλέξανδρος, «Οι διά Χριστόν σαλοί. Παρατηρήσεις σε ένα φαινόμενο ακραίας θρησκευτικής προσήλωσης», *Σύναψις* 19 (2010) 46-57 [συνεργ. Ε. Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Κ. Τσιάμης, Δ. Πλουμπίδης].

Λιαρμακόπουλος Αλέξανδρος, «Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο βυζαντινό δίκαιο», *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αι.)*, επιμέλεια Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλιας – Ευτ. Παπαδοπούλου. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 21.], Αθήνα 2011, 435-452 (συνεργασία με τον καθηγητή **Σπ. Τρωιάνο**).

Λιαρμακόπουλος Αλέξανδρος, «*Η χρησιμησία στα εκκλησιαστικά ακίνητα*: Παρατηρήσεις στην απόφαση ΜΠρΖακυνθ 97/2015»/Παρατηρήσεις Β΄, *Εφαρμογές Αστικού και Αστικού Δικονομικού Δικαίου* 8-9 (2015) 771-772 (σε συνεργασία με τον επ. καθηγητή **Κ. Παπαγεωργίου**).

Μπένου Λίζα, «Οι «συλλογές» νόμων του 14ου αιώνα: Έργα αποθησαυ-

ρισμού νομικών διατάξεων ή νέα πρόταση κωδικοποίησης;», *EKEIEΔ* 42 (2010), 135-146.

Μπένου Λίζα, «“Όσα τοῖς νόμοις ἐφεῖται”. Ο κώδικας Β της μονής του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στο Μενοίκιον όρος Σερρών. Μέρος Α: 13ος-15ος αιώνας», *EKEIEΔ* 43 (2011), 121-133.

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Δίκαιο και πολιτική. Η Νεαρά 109 Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού για τη νόμιμη ηλικία σύναψης μνηστείας», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13(επιμ. έκδ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 265-278.

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Ειρήνη η Αθηναία και Οικογενειακό Δίκαιο», *Τιμητικός Τόμος Μιχαήλ Π. Σταθόπουλου*, τ. ΙΙ, Αθήνα 2010, 1705-1725 [=ό.π. (στο Ι) 95-122].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «‘Κεκωλυμένα αντικείμενα’ και σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις του Λέοντος Στ΄ του Σοφού», *ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ-Τιμητικός τόμος για την Ομότιμη Καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, 465-477 [=ό.π. (στο Ι) 123-140].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας», *Αντικήνσωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα), τ. 2, Αθήνα 2013, 1035-1110 [ό.π. (σημ. 10) 23-98].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Η νομολογία, κίνητρο της νομοθετικής πρωτοβουλίας του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού». *ZRVJ I* (2013) = *Τιμητικός Τόμος L. Maximović*, 260-268 [=ό.π. (στο Ι) 157-170].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Θέματα δικαίου την εποχή των Παλαιολόγων, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Η πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά τους παλαιολόγειους χρόνους», Αθήνα 2014, σ. 125-138 [=ό.π. (στο Ι) 285-300].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Νομοθετήματα κατά της διαφθοράς στο Βυζάντιο (Νεαρές Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού)», *Τιμητικός Τόμος Φίλιππου Δωρή*, τ. 1, Αθήνα 2015, 879-892 [=ό.π. (στο Ι) 171-188].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Δικονομικά ζητήματα σχετικά με το έγκλημα καθοσιώσεως τη μέση βυζαντινή περίοδο», *Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Νικόλαο Κ. Κλαμαρή*, Αθήνα 2016, 675-680 [=ό.π. (σημ. 10) 521-532].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Δίκαιο και Πολιτική. Ένας γάμος τον 13ο αιώνα», *EKEIEΔ* 47 (2017), 119-140.

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Ζητήματα καθοσιώσεως επί Μιχαήλ Γ΄», *I. Καράκωστας: Φιλίας και μαθητείας χάριν* (επιμ. Δ. Καλλινίκου, Ε. Δακωρώνια, Α. Πελλένη-Παπαγεωργίου, Π. Παπαρσενίου, Α. Καραμπατζός, Ε. Πούλου, Θ. Λύτρας), Αθήνα 2017, τ. II, 855-885 [=ό.π. (σημ. 10) 99-142].

Μπουρδάρα Καλλιόπη (Κέλλυ), «Μακεδονία: Σταυροδρόμι ανατρεπτικών κινήσεων κατά του νόμιμου αυτοκράτορα τη μέση βυζαντινή περίοδο» [=ό.π. (στο I) 273-284].

Παναγιωτίδης Ιωάννης, «Το αδίκημα της διδασκαλίας της ναυπηγικής τέχνης στους «βαρβάρους» κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. I. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 297-310.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Η ιουστινιάνεια const. Omnem για τή μεταρρύθμιση τών νομικῶν σπουδῶν. Μετάφραση στά νέα ἑλληνικά καί σύντομος σχολιασμός», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. I. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 333-347.

Papagianni Eleutheria, «Moral und Recht in einem Urteil des Patriarchen Matthaios I. aus dem Jahre 1400», *Quellen zur byzantinischen Rechtspraxis. Aspekte der Textüberlieferung, Paläographie und Diplomatik* (επιμ.: Chr. Gastgeber), Wien 2010, σ. 201-204.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Δίκαιο και Δικαιοσύνη στο Βυζάντιο», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia 22-27 August 2011*, τ. I, Plenary Papers, Sofia 2011, 333-340.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Μια δίκη σε καιρό λοιμού και πολέμου. Η αντιδικία για την προίκα της Μαρίας Αντιοχείτισσας (έτ. 1348)», *Αφιέρωμα στην Ισμήνη Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη*, Αθήνα-Κομοτηνή 2011, 375-389.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Αγιορειτικές μαρτυρίες για τη δικαστική εξουσία στο Θέμα Θεσσαλονίκης κατά τον Ι΄ αιώνα», *Αναμνηστικός Τόμος Στυλιανού Ν. Κουσουλή*, Αθήνα 2012, 415-427.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Η συμμετοχή τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες κατά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο. Παρατηρήσεις σχετικά μέ τό «ἀβιωτίκιον», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα)*, τ. 2, Αθήνα 2013, 1275-1308.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Η οργάνωση των εμποροπανηγύρεων κατά τη νομοθεσία και τη νομολογία της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Αναμνηστικός Τόμος καθηγητή Αντωνίου Μ. Αντάπαση*, Αθήνα 2013, 815-820.

Papagianni Eleftheria, «Seehandelsrechtliche Streitigkeiten vor dem Patriarchatsgericht», *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An essential Source for the History and Church of Late Byzantium*, (επιμ.: Chr. Gastgeber, Ek. Mitsiou, Joh. Preiser-Kapeller, Wien 2013, 199-205.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Ο όρος ‘συντελεστής’ και το δικαίωμα προτίμησης στην απόφαση αρ. 89 του Δημητρίου Χωματηνού. ‘Διόρθωσις ημαρτημένων’», *Τιμητικός Τόμος Φίλιππου Δωρή*, Αθήνα 2015, σ. 1099-1109.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Πατριαρχικό και αυτοκρατορικό δικαστήριο επί Ματθαίου Α΄. Μια σχέση ανταγωνισμού», *Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture (=Τιμητικός Τόμος Αθανάσιου Μαρκόπουλου)* (επιμ. Th. Antonompoulou, S. Kotzabassi, M. Loukaki), Boston/ Berlin/Munich 2015, 253-260.

Papagianni Eleftheria, «Gesetzgebung und Rechtspraxis», *Byzanz Historisch-kulturwissenschaftliches Handbuch, Der Neue Pauly-Supplemente Band 11* (επιμ. F. Daim), Stuttgart 2016, κεφ. 4, 417-467.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Όψεις τραπεζικών εργασιών στο Βυζάντιο: το κεφάλαιο του Επαρχικού Βιβλίου Περί Τραπεζιτών», *Αναμνηστικός Τόμος Λεωνίδα Γεωργακόπουλου για τα 85 χρόνια από τη γέννησή του* (επ. Δ. Τζουγανάτος, Β. Κωτσοβίλης, Θ. Κοντοβαζαϊνίτης, Ε. Βόγκλης), Αθήνα 2016, τ. II 671-676.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Η αυτοκρατορική δικαιοδοσία σύμφωνα με την Πείρα», Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Νικόλαο Κ. Κλαμαρή, Αθήνα 2016 823-828.

Παπαγιάννη Ελευθερία, «Περί πολυμελών δικαστηρίων: παρατηρήσεις με βάση μία υπόθεση του έτους 1196», [*Πρακτικά Ημερίδας στη μνήμη Κ. Γ. Πιτσάκη*. “Η τών πλειόνων ψήφος κρατείτω”. Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους (επιστ. επιμ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, Ευ. Χρυσός)], *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα 2017, 111-122.

Παπαδάτου Δάφνη, «Ο όρκος των διαδίκων στη βυζαντινή πολιτική δίκη. Θεωρία και δικαστηριακή πρακτική», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), *Θεσσαλονίκη* 2010, 349-369.

Παπαδάτου Δάφνη, «Σχετικά με το κεφάλαιο 66.21 της Πείρας (δωρεές μεταξύ συζύγων)», *Αντικήνσωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα), τ.2, Αθήνα 2013, 1309-1319.

Papadatou Daphne, «Le pouvoir non-spirituel de l'Église à l'époque byzantine et post-byzantine», *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études. Résumés des conférences et travaux. Sciences religieuses*, 121 (2014), 269-174.

Παπαδάτου Δάφνη, «Γύρω από τις ιστορικές καταβολές του σύγχρονου ελληνικού κληρονομικού δικαίου», *Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Έφη Κουνογέρη-Μανωλεδάκη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, 297-311.

Paparriga-Artemiadi Lydia, «La promesse inaccomplie de libéralité envers la cité comme catégorie particulière de dette publique pendant la période romano-byzantine», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), *Θεσσαλονίκη* 2010, 371-392.

Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη Λυδία, «D. 50.16.38: Όντα «contra naturam»

και «prodigiosa quae Graeci φαντάσματα vocant», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα), τ. 2, Αθήνα 2013, 1365-1395.

Paparriga-Artemiadi Lydia, «Interventions de l’herméneutique juridique dans la résolution des ambiguïtés de la loi lors des contestations en justice à l’époque byzantine», *Humanitas* 69 (2017), 81-109.

Penna Daphne, «Legal Autonomy of Latin Christians in the Byzantine Empire», *Kanon XXI, Yearbook of the Society for the Law of the Eastern Churches*, Edition Roman Kovaer · Hennef 2010, 70-81.

Penna Daphne, «From “douloi” to demanding negotiators: the case of the Venetians in 12th century Byzantium. An example on succession law from the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198», *EKEIEΔ* 44 (2012-2013) (*Μνήμη Μενελάου Α. Τουρτόγλου*), 209-225.

Penna Daphne, «Droit déguisé. Quelques considérations sur le rôle du droit byzantin dans la genèse des codes en Europe orientale au XIXe siècle», *Études Balkaniques: Cahiers Pierre Belon* 19-20 (2013-2014) *La culture juridique dans les Balkans*, 189-209.

Penna Daphne, «“Dans le tradition d’Harmenopoulos...”. Some notes on the tradition of Harmenopoulos’ Hexabiblos in the Netherlands», *Groninger Opmerkingen en Mededelingen* 32 (2015), 93-110.

Penna Daphne, «Piracy and reprisal in Byzantine waters: resolving a maritime conflict between Byzantines and Genoese at the end of the twelfth century», *Comparative Legal History* 5 (2017), 36-52.

Penna Daphne, «Hedge funds en Byzantijs recht. Investeren in rechtszaken in Byzantium», *Ars Aequi* 1 (2017), 9-18.

Perentidis Stavros, «L’ascèse au sein de la pénitence en tant que rite de passage de l’Église byzantin», στον τόμο *Les dialectiques de l’ascèse (Études réunies par Brigitte Pérez-Jean avec la collaboration de Michelle Fourcade, Pierre-Yves Kirschleger et Sabine Luciani)*, Paris 2011, 183-196.

Perentidis Stavros, «Des normes juridiques byzantines de transmission orale?», *Νέα Ψώμη Rivista di ricerca bizantinistica* 8 (2011). *Χρόνος συήγορος*.

Mélanges André Guillou (Études reunies par Lisa Bénou et Cristina Rognoni), Roma 2012, 189-198.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Νομοκανονική προσέγγιση της εγκυκλίου του αγίου Νεοφύτου στην χηρεύουσα επισκοπή Πάφου», [*Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος: ιστορία – θεολογία – πολιτισμός» (22-26 Απριλίου 2009)*], Πάφος 2010 [- *Εγκλειστρωτικά Ανάλεκτα 1*], 723-738.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Rubrica legis non est lex: Αλλά αν ένας «απρόσεκτος» αναγνώστης των rubricae είναι ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος;», *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, II, 2185-2200.

Pitsakis Constantin, «D. 1.3.32 pr (Salvius Julien). Transformations byzantines d'un précepte de droit romain», [*Libellus ad Thomasium. Essays in Roman Law, Roman – Dutch Law and Legal History in Honour of Philip J. Thomas*, (eds. Rena van den Bergh – Gardiol van Niekerk. Co-editor Liezl Wildenboer), *Fundamina*], Pretoria 2010 (University of South Africa Press), 288-298.

Pitsakis Constantin, «Se souvenir des cultes antiques à Byzance au XIIe siècle: les canonistes byzantins et les survivances de pratiques culturelles païennes, *L'organisation matérielle des cultes dans l'Antiquité*, édité par Barbara Anagnostou-Canas, Paris 2010, 173-184.

Pitsakis Constantin, «Autocéphalie et autonomie : à propos du développement historique de deux catégories principales dans la structure actuelle de l'Église orthodoxe», *Kanon XXI (2010)*, 21-42.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Ο πόλεμος στη βυζαντινή νομική θεωρία», *Τιμητικός τόμος καθηγητή Ιωάννη Βούλγαρη*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, 927-959.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Στοιχεία αρχών και δικαιωμάτων του σύγχρονου δικαίου στο Βυζάντιο», [*Ελευθερίες – Δικαιώματα – Ασφάλεια στην ΕΕ (επιμ. Π. Φουντεδάκη – Ο. Τσόλκα – Α. Χάνος)*], Αθήνα 2010, 191-211.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Έννοιες του σκοπού εις τις πηγές του βυζαντινού δικαίου», [*Πεπραγμένα της Ελληνικής Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοϊστορικής Ερεύνης τόμ. 4: Σκοπός, Τελεολογία και Δίκαιο. Εισηγήσεις ανακοινωθείσες εις το Διεπιστημονικό φροντιστήριο 2006/2007 δημοσιευόμενες τῇ επιμελείᾳ Ι. Στράγγα - Χαρ. Παπαχαραλάμπους*], Αθήνα 2010, 387-412.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Σχετικά με τον όρκο των Ιουδαίων στο Βυζάντιο: ιστορικός σχολιασμός σε ένα δικονομικό 'παράδοξο'», *Τιμητικός τόμος Κωνσταντίνου Δ. Κεραμέως / Essays in honour of Konstantinos D. Kerameus*, II, Αθήνα – Κομοτηνή 2010, 1163-1172.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Γιὰ τὸ Μολυβδόβουλλο τοῦ Μιχαήλ Η΄. Τοῖς ἄθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολῆς Νομικῶν, Οικονομικῶν και Κοινωνικῶν Επιστημῶν του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. ἐκδ. I. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαριδῆ, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 393-398.

Pitsakis Constantin, «Le droit canonique. Droit de l'Église et droit romain», [*Introduzione al diritto bizantino da Giustiniano ai Basilici (a cura di Jan H.A. Lokin – Bernard H. Stolte)*, *Collegio di Diritto Romano 2009*], Pavia 2011, 325-350.

Pitsakis Constantin, «Dispositions canoniques des Conciles oecumeniques dans la vie de l'Église, particulièrement en matière de sacrements», *Il codice delle chiese orientali. La storia. Le legislazioni particolari. Le prospettive ecumeniche*, [*Atti del convegno di studio tenutosi nel XX anniversario della promulgazione del codice dei canoni delle Chiese orientali, Roma 8-9 ottobre 2010*], Vatican 2011, 415-421.

Pitsakis Constantin, «Polis: une notion d' ecclésiologie et de droit canonique byzantins», [*Φιλοτιμία: Τιμητικός Τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου – Ζαφράκα (εκδ. Θ. Κορρές, Π. Κατσώνη, I. Λεοντιάδης, Α. Γκουτζουκώστας)*], Θεσσαλονίκη 2011, 501-517.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Το βυζαντινό δίκαιο στον Ezra Pound: canto XCVI (με αφορμή το Δίκαιο και Τέχνη του Λόγου της Γιώτας Κραββαρίτου)», [*Αφιέρωμα μνήμης στη Γιώτα Κραββαρίτου (επιμ. Α. Μανιτάκης – Β. Κούρτης)*], Θεσσαλονίκη 2011, 187-200 (=«Sources juridiques byzantes dans les Cantos d' Ezra Pound», [*A. Helmis, N. Kalnoky et S. Kerneis (éds.)*, *Vertiges du Droit. Mélanges franco-helléniques à la mémoire de Jacques Phytillis (Collection Droits / Cultures, L' Harmattan)*], Paris 2011, 111-122.

Pitsakis Constantin, «Le droit canonique. Droit de l'Église et droit romain», [*Jon H. A. Lokin – Bernard H. Stolte (a cura di)*, *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici. Collegio di Diritto Romano 2009 (CEDANT)*], IUSS Press, Pavia 2011, 325-350.

Pitsakis Constantin, «Les Nouvelles dans le droit canonique oriental», [L. Loschiavo, Giovanna Mancini, Cristiana Vano (a cura di), *Novellae Constitutiones: l'ultima legislazione di Giustiniano tra Oriente e Occidente da Triboniano a Savigny*, *Atti del Convegno Internazionale (Teramo, 30-31 ottobre 2009)* [= *Università degli Studi di Teramo. Collana della Facoltà di Giurisprudenza*, 20], *Edizioni Scientifiche Italiane*, Napoli 2011, 91-109.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Μιχαήλ Χούμνος», μητροπολίτης Θεσσαλονίκης: απόπειρα καταρτίσεως ενός corpus», [Χριστιανική Θεσσαλονίκη ΛΘ'– Μ' Δημήτρια. Πρακτικά. ΙΗ' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Θεσσαλονίκης»- ΙΘ' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Θεσσαλονίκη και η Χερσόνησος του Αίμου»], Θεσσαλονίκη 2011, 75-99.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Ο Άγιος Επιφάνιος στη βυζαντινή νομική γραμματεία», [Άγιος Επιφάνιος Κωνσταντίας, πατήρ και διδάσκαλος της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας. Πρακτικά Συνεδρίου (Παραλίμνι, 8-11 Μαΐου 2008), επιμ. Θ.Ε. Γιάγκου–πρωτ. Χρυσόστομος Νάσσης, *Ιερά Μητρόπολη Κωνσταντίας – Αμμοχώστου, Πολιτιστική Ακαδημία «Άγιος Επιφάνιος» [Ιστορικά και Θεολογικά Μελετήματα*, 1], Αγία Νάπα – Παραλίμνι 2012, 377-392.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος, «Αγαθόν και συμφέρον εις την βυζαντινή δικαϊκή θεωρία», [Αγαθό, συμφέρον και δίκαιο, επιμ. Ι. Στράγγα–Α. Χάνου–Χ. Παπαχαλαράμπους–Χρ. Τσούκα [= *Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοϊστορικής Ερεύνης*, 5], Αθήνα/ Θεσσαλονίκη - Baden Baden – Παρίσι/ Τορίνο/ Βουδαπέστη 2012, 629-655.

† **Pitsakis Constantin**, «La responsabilité de l'enfant en droit Byzantin», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλυ Μπουρδάρα)*, τ.2, Αθήνα 2013, 1439-1459.

† **Pitsakis Constantin**, «Monobolon, kontomonobolon etc (C3.43.1, 3.43.2)», *Athenaeum* 101 (2013), 267-280.

† **Pitsakis Constantin**, «Megas krites?», *Polidoro. Studi offerti ad Antonio Carile*, Spoleto 2013, I, 403-407.

Ροδολάκης Γιώργος, «Με αφορμή το άρθρο 20 του Νόμου Ροδίων Ναυτικού», *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοη-*

κοστά γενέθλιά του (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Ελευθερία Παπαγιάννη*, Κέλλυ Μπουρδάρα), τ. 2, Αθήνα 2013, 1543-1562.

Τάνταλος Μάριος, «Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος “σκεπτικός”. Παρατηρήσεις στα χωρία 1.3.3-9 της Εξαβίβλου», *Βυζαντικά* 31 (2014), Αφιέρωμα στη μνήμη της Καθηγήτριας Βασιλικής Δ. Παπούλια, 205-215.

Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου Σοφία, «Μερικές παρατηρήσεις στο θεσμό της Ιουστινιάνειας επερώτησης (stipulatio), με οδηγό τη διδασκαλία των Εισηγήσεων», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 439-451.

Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου Σοφία, «Η εξέλιξη του θεσμού της χρησικτησίας από το αρχαιότερο Ρωμαϊκό Δίκαιο μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα», [*3ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΚΕΚΤΗΜΕ, Ηράκλειο Κρήτης (9-10 Ιουνίου 2017, Χρησικτησία και Εθνικό Κτηματολόγιο (επιμ. Γ. Διαμαντόπουλος)*], Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2017, 29-44.

Τρωιάνος Σπύρος, «Διαφθορά και Δίκαιο στο Βυζάντιο», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 453-475.

Τρωιάνος Σπύρος – Παπαδημητρίου Μαρίνα, «Τα αρχαία μνημεία θρησκευτικού χαρακτήρα και η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Παρατηρήσεις στον Ν. 3028/2002», *Αρχαιογνωσία* 15 (2007- 2009 [2010]) 231-252.

Τρωιάνος Σπύρος, «Καπηλεία και εγκληματικότητα στον κόσμο του Βυζαντίου», *Τιμητικός τόμος Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, 1285-1300.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η έννοια της φιλανθρωπίας στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα», *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, 2779-2802 (=με πολλές προσθήκες) Η έννοια της φιλανθρωπίας στους ιουστινιανίανους και μεταϊουστινιανίανους νόμους, *Βυζαντινά* 29 (2009 [2010]) 13-43.

Τρωιάνος Σπύρος, «Τα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Χριστόδουλος. Αφιερωματικός Τόμος*, Αθήναι 2010, 1093-1119.

Troianos Spyros, «Die neue Ausgabe der Novellen Leons VI.», *Quellen zur byzantinischen Rechtspraxis. Aspekte der Textüberlieferung, Paläographie und Diplomatie*. Akten des internationalen Symposiums Wien, 5.-7.11.2007, hrsg. von Chr. Gastgeber, Wien 2010, 183-187.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η μη αναδρομικότητα των νόμων στο βυζαντινό δίκαιο», *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, 625-639.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η αλληλουχία συμμόρφωσης στην παράδοση και ανανέωσης στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα από τον Ιουστινιανό μέχρι και τους Μακεδόνες», *EKEIEΔ* 42 (2011), 63-91.

Τρωιάνος Σπύρος – Λιαρμακόπουλος Αλέξανδρος, «Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο βυζαντινό δίκαιο», *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αι.)*, επιμέλεια Η. Αναγνωστάκης – Τ. Κόλιας – Ευτ. Παπαδοπούλου. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 21.], Αθήνα 2011, 435-452.

Τρωιάνος Σπύρος, «Νομικά χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Σινά», *Τιμή Γεωργίου Κασσιμάτη. Ελληνόγλωσσες μελέτες*, Αθήνα-Κομοτηνή 2011, 633-639.

Τρωιάνος Σπύρος, «Παράδοση και ανανέωση στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα», *Δώρημα ευχαριστήριον. Τιμητικός τόμος Πέτρου Α. Γέμτου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2012, 695-717.

Troianos Spyros, «Christian and Jews in Byzantium: A Love-Hate Relationship», *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*. [Jerusalem Studies in Religion and Culture, 14.] Edited by R. Bonfil – O. Irshai – G. G. Stroumsa – R. Talgam, Leiden-Boston 2012, 133-148.

Troianos Spyros, «Byzantine Canon Law to 1100», *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. [History of Medieval Canon Law.] Edited by W. Hartmann – K. Pennington, Washington, D.C. 2012, 115-169.

Troianos Spyros, «Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries», *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ό.π., 170-214.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η Νεαρά 42 του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού», *Ανοιχτό-σύνη. Μελέτες προς τιμήν της Βασιλικής Παπούλια*, Θεσσαλονίκη 2012, 267-277.

Troianos Spyros, «Der lange Weg zu einer neuen Rechtsordnung», F. Kolovou (Hrsg.), *Byzanzrezeption in Europa. Spurensuche über das Mittelalter und die Renaissance bis in die Gegenwart*. [Byzantinisches Archiv, 24.], Berlin/Boston 2012, 273-295.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η Νεαρά Κωνσταντίνου του Μονομάχου "ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων"», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012) 243-263.

Τρωιάνος Σπύρος, «Το έμβροο στο βυζαντινό δίκαιο», *EKEIEΔ* 44 (2012-2013) (*Μνήμη Μενελάου Α. Τουρτόγλου*), 129-172.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η μονή ως τόπος κράτησης στις βυζαντινές νομικές πηγές», *Τμητικός τόμος εις μνήμην καθηγητή Χρίστου Δέδε*. Ελληνόγλωσσες μελέτες, Αθήνα-Κομοτηνή 2013, 523-542.

Troianos Spyros, «Kanonistische Antworten und Abhandlungen in der Ostkirche II», *Clarissimo Professore Doctori Carolo Giraldo Fürst. In memoriam Carl Gerold Fürst*. [Adnotationes in Ius canonicum, 50.] Hrsg. von E. Güthoff, S. Korta und A. Weiß, Frankfurt am Main 2013, 679-682.

Troianos Spyros, «Das Patriarchatsregister als eine der Hauptquellen des ostkirchlichen Strafrechts bei Josef von Zhishman», *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An Essential Source for the History and Church of Late Byzantium*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse. Denkschriften, Bd. 457. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 32.], Wien 2013, 225-234.

Troianos Spyros, «Das Kloster als Strafanstalt in den Gesetzestexten der mittelbyzantinischen Zeit», *Recht, Religion, Kultur. Festschrift für Richard Potz zum 70. Geburtstag*, Wien 2014, 887-901.

Τρωιάνος Σπύρος, «Βυζαντινό δίκαιο», Τ. Κ. Λουγγής (επιμ.) – Ewald Kislinger, *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός*, τ. Α', Αθήνα 2014, 453-571 και 607-617.

Τρωιάνος Σπύρος, «Από τους ταβουλλαρίους του 6ου αιώνα στους μνή-

μονες και τους συμβολαιογράφους του 19^{ου}», *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό*, Αθήνα [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών] 2014, 777-796.

Τρωιάνος Σπύρος, «Οι “Κωδικοποιητικές” Νεαρές του Ιουστινιανού. Η περίπτωση της Νεαράς 123», *Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture*, ed. by Th. Antonopoulou – S. Kotzabassi – M. Loukaki. [Byzantinisches Archiv, 29.], Boston-Berlin-Munich 2015, 317-327.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η γένεση του ανθρώπου στο έργο του Ματθαίου Βλάσταρα». *Τιμητικός Τόμος Φιλίππου Δωρή*, Αθήνα 2015, 1615-1622.

Τρωιάνος Σπύρος, «Το βυζαντινό δίκαιο άλλοτε και τώρα», *Συνάντηση βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου: Η γοητεία του Βυζαντίου άλλοτε και τώρα* (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 22-25 Σεπτεμβρίου 2005), Αθήνα 2015, 89-100.

Τρωιάνος Σπύρος, «Η έννοια της πλειονοψηφίας στη βυζαντινή νομική γραμματεία», [*Πρακτικά Ημερίδας στη μνήμη Κ. Γ. Πιτσάκη. “Η τών πλειόνων ψήφος κρατείτω”. Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους* (επιστ. επιμ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ευ. Χρυσός*)], *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα 2017, 79-98.

Τσούρκα-Παπαστάθη Δέσποινα, «“Τὸ αἰρετὸν δικαστήριον ἔοικε κυρίῳ δικαστηρίῳ” (B. 7.2.1 = D. 4.8.1). Παρατηρήσεις στις πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκη. Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 13 (επιμ. έκδ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Δ. Παπαδάτου, Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Κ. Βλάχος), Θεσσαλονίκη 2010, 477-483.

Τσούρκα-Παπαστάθη Δέσποινα, «Συμβολή στην έννοια της δικαιοδοσίας (iurisdictio) του δικαστή σύμφωνα με τις νομικές πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Αντικλήσιωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (έκδ. Βασιλική Λεονταρίτου, *Ελευθερία Παπαγιάννη, Κέλλυ Μπουρδάρα*), τ. 2, Αθήνα 2013, 1787-1793.

III. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
(στο <http://repository.kallipos.gr/handle/11419/5271>)

Συγγραφή: Ε. Παπαγιάννη, Η. Αρναούτογλου, Α. Δημοπούλου, Δ. Καραάμπελας, Α. Λιαρμακόπουλος, Ι. Χατζάκης, Α. Χέλμης

IV. ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ ΠΟΥ ΥΠΟΣΤΗΡΙΧΘΗΚΑΝ ΕΠΙΤΥΧΩΣ ΣΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΒΛΕΨΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2010-2017 ΚΑΙ ΔΕΝ ΕΧΟΥΝ ΛΑΒΕΙ ΕΝΤΥΠΗ ΜΟΡΦΗ:

Αλέξανδρος Λιαρμακόπουλος Ι., *Ζωϊκό βασίλειο και δίκαιο από τη Ρώμη στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 2012.

Ευθυμία Μπάσδρα, *Το αυτοκρατορικό κριτήριο σε νομικό χειρόγραφο του 15^{ου} αιώνα. Κριτική έκδοση και σχολιασμός του κειμένου του Parisinus graecus 1372*, Αθήνα 2013.

Μάριος Τάνταλος, *Η νομή και η προστασία της από το ύστερο ρωμαϊκό στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2016.

Βασίλειος-Αλέξανδρος Ν. Κόλλιας, *Τα χρυσόβουλλα και το κανονιστικό τους περιεχόμενο στο Βυζαντινό Δίκαιο. Από την εμφάνισή τους μέχρι το 1204*, Αθήνα 2017.

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Μεταβυζαντινό δίκαιο και δίκαιο
του νεότερου ελληνισμού, 2010-2017
(ερευνητική δραστηριότητα, μονογραφίες,
μελέτες και άρθρα)

Λόγω του ιδιαίτερα εκτεταμένου έργου των ελλήνων ιστορικών του δικαίου στον τομέα του μεταβυζαντινού δικαίου και του δικαίου του νεότερου ελληνισμού, – ο αριθμός των επιστημονικών εργασιών που έχουν εκδοθεί κατά το διάστημα 2010-2017 υπερβαίνει αισθητά τον αριθμό των εκατό μονογραφιών και μελετών, – στο κείμενο που ακολουθεί δεν θα γίνει αναφορά στις μελέτες που τελούν υπό εκπόνηση ούτε στις βιβλιοπαρουσιάσεις/βιβλοκρισίες ή στις νεκρολογίες επιφανών ελλήνων επιστημόνων τους οποίους απώλεσε η επιστήμη της ιστορίας του δικαίου μέσα στη χρονική αυτή περίοδο (Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (2012), Χαράλαμπος Παπαστάθης (2012), Κωνσταντίνος Πιτσάκης (2012), Μενέλαος Τουρτόγλου (2013), Γεώργιος Δημακόπουλος (2015)). Οι επιστημονικές εργασίες, στις οποίες θα γίνει στη συνέχεια συνοπτική μόνον αναφορά, επιχειρήθηκε να ενταχθούν σε ευρύτερες θεματικές από τις οποίες εμφανώς προκύπτει ότι οι συγγραφείς δεν επέδειξαν μονομέρεια στην επιλογή των θεμάτων της έρευνας, αλλά ασχολήθηκαν με τη μελέτη ενός ευρέος φάσματος νομικών ζητημάτων. Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει την εργώδη πνευματική προσπάθεια που έχει καταβληθεί και συνεχίζει να καταβάλλεται στην Ελλάδα από έναν σχετικά περιορισμένο αριθμό ιστορικών του δικαίου. Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά το ίδιο χρονικό διάστημα τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών έχουν ανακοινωθεί σε περισσότερο απο τριάντα

πέντε διεθνή ή εγχώρια συνέδρια ή ημερίδες¹, σε κύκλους προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σεμιναρίων που διοργανώθηκαν από τις Νομικές Σχολές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ), του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) και του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (ΔΠΘ)², στις *Συναντήσεις Ιστορίας του Δικαίου* που διοργανώνονται σε ετήσια βάση από το έτος 1997 από τη Νομική Σχολή του ΔΠΘ με υπεύθυνο διοργάνωσης την Καθηγήτρια της Ιστορίας του Δικαίου Μαρία Γιούνη³, στους κύκλους σεμιναρίων που απευθύνονται σε πτυχιούχους ΑΕΙ με θεματική «*Θεσμοί του βυζαντινού και μεταβυζαντινού ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου*» που διοργανώνονται από το έτος 2007 από το *Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών* του ΑΠΘ (υπεύθυνοι διοργάνωσης η Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του Δικαίου του ΑΠΘ Δάφνη Παπαδάτου και η Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του Δικαίου του ιδίου Πανεπιστημίου Σοφία Τζωρτζακάκη-Γτζαρίδου), στον κύκλο *Ανοιχτών Μαθημάτων Ιστορικές Δίκες* που διοργανώνεται από το έτος 2016 υπό την αιγίδα της Κοσμητείας του ΑΠΘ (υπεύθυνοι διοργάνωσης η Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας του Δικαίου του ΑΠΘ Καλλιόπη Παπακωνσταντίνου, ο Επίκουρος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Ακρίτας Καϊδατζής και ο Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου Ανδρέας Τάκης)⁴. Τέλος, ζητήματα του

1. Μεταξύ των φορέων που διοργάνωσαν τις επιστημονικές αυτές συναντήσεις περιλαμβάνονται οι Association International des études Byzantines, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, Dipartimento Culture e Società dell'Università di Palermo, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, το Ίδρυμα Ιστορίας Ελευθερίου Βενιζέλου, ο Δήμος Θεσσαλονίκης, η Αγιορειτική Εστία, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, ο Ιστορικός Όμιλος Νάξου "Αρσός" σε συνεργασία με το Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, η Φιλόπτωχος Αδελφότητα Ανδρών Θεσσαλονίκης, ο Δήμος Κοζάνης και πολλοί άλλοι επιστημονικοί, πολιτιστικοί και τοπικοί φορείς.

2. Κατά τα έτη 2010-2017 μεγάλος αριθμός φοιτητών ειδικεύθηκαν σε μεταπτυχιακά ιστορίας δικαίου, εκπονώντας ευρύ φάσμα συναφών διπλωματικών εργασιών. Στον τομέα του μεταβυζαντινού δικαίου ολοκληρώθηκε στο ΕΚΠΑ υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας της Ιστορίας του Δικαίου Ελευθερίας Παπαγιάννη η διδακτορική διατριβή της ΕΦΗΣ ΜΠΑΣΑΡΑ με θέμα: *Το αυτοκρατορικό κριτήριο σε νομικό χειρόγραφο του 15ου αιώνα – Κριτική έκδοση και σχολιασμός του χειμένου του Parisinus Graecus 1372* (Αθήνα 2013).

3. Ανακοινώσεις των Συναντήσεων αυτών φιλοξενήθηκαν στην ύλη του τόμου *Δίκαιο και Ιστορία. Μελέτες ιστορίας του Δικαίου I* (επιμ. Μαρίας Γιούνη), Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, ενώ τα Πρακτικά της 18ης Συνάντησης δημοσιεύθηκαν στον τόμο *Δίκαιο και Ιστορία. Μελέτες ιστορίας του Δικαίου 2* (επιμ. Μαρίας Γιούνη), Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016. Υπό δημοσίευση εντός του έτους 2018 τελεί ο τρίτος τόμος της σειράς ο οποίος πρόκειται να συμπεριλάβει τα Πρακτικά της 19ης Συνάντησης (Οκτώβριος 2016).

4. Κατά τα έτη 2016-2017 και όσον αφορά ειδικότερα τη μεταβυζαντινή περίοδο και την περίοδο του νεότερου ελληνισμού στο πλαίσιο των *Ιστορικών Δικών* έχουν παρουσιασθεί: Η δικαστική δίωξη του Θεόφιλου Καΐρη, η Δίκη του Κολοκοτρώνη, η Δίκη του

μεταβυζαντινού δικαίου και των νομικών προεκτάσεών του στη σύγχρονη ελληνική νομική πραγματικότητα παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν στο πλαίσιο του σεμιναρίου «*Νομικός πολιτισμός και θεσμική διαχρονία*» που διοργανώθηκε κατά τα έτη 2010-2017 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (υπεύθυνος διοργάνωσης ο Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας των Θεσμών Σταύρος Περεντίδης, συνδιδάσκουσα η Δρ. Λένα Κορμά, οργανικό μέλος της *École Française d'Athènes*).

A. Ερευνητικά προγράμματα και μονογραφίες στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων (έτη 2010-2017)

Όπως είναι γνωστό στον τομέα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου δραστηριοποιούνται στην χώρα μας δύο ερευνητικοί φορείς, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ) με την ερευνητική ομάδα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών και η Ακαδημία Αθηνών με την ερευνητική ομάδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (ΚΕΙΕΔ). Από την έρευνα αυτή κατά την τελευταία επταετία στο πλαίσιο συλλογικών ερευνητικών προγραμμάτων των δύο αυτών φορέων, παρήχθησαν οκτώ έργα τα οποία καλύπτουν το ευρύτερο φάσμα της μεταβυζαντινής γραμματείας, εκκλησιαστικής και κοσμικής.

Το έτος 2010, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «*Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία. Αρχαία Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως*», οι Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου και Γούλη Ευαγγέλου δημοσίευσαν τον δεύτερο τόμο του «*Νομίμου της Μεγάλης Εκκλησίας*» (1564-ci. 1593)⁵.

Eichmann στην Ιερουσαλήμ, η Δίκη των τόνων (το γλωσσικό ζήτημα με αφορμή τη Δίκη για τη δίωξη του Ιωάννη Κακριδή στο ΣτΕ), οι Δίκες της Μόσχας, Δίκες ορθοδόξων κατά την οθωμανική κυριαρχία, οι Δίκες της Κωνσταντινούπολης, Οι απολύσεις των δικαστών και οι δίκες ενώπιον του ΣτΕ κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 21.4.1967, η Δίκη της Νυρεμβέργης, η Δίκη των έξι.

5. *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1565-ci.1593*, τ. Β, *Ἡ ἀρχικὴ συγκρότηση. Ἡ μεταγραφὴ*, [Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν/ΚΝΕ 105, *Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἀρχαία Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως*], Ἀθήνα 2010 (42 σελ. + ρηδ'φφ. + XXIV σελ.). Το ιστορικό περιγράμμα και τα πανομοιότυπα του *Νομίμου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας* περιλαμβάνονται στον τόμο ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1564-ci.1593*, [Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν. Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν 105. *Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία/Ἀρχαία Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως*], Ἀθήνα 2008. Για την αρχειακή αυτή έρευνα βλ. και τα αναφερόμενα στο άρθρο του Ιδιοῦ, «Οἱ περιπέτειες ἑνὸς ἐπίσημου χειρόγραφου βιβλίου», [Ἱστορία καὶ Τέχνη. Μνήμη Δημήτρη Κωνσταντίου. Από τους κύκλους διαλέξεων του Συλλόγου Φίλων του Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου (2000-2010)], Ἀθήνα 2014, 21-31.

Πρόκειται για μία συναγωγή νομικού περιεχομένου που είχε ως συντάκτη τον οφφικιάλιο του Πατριαρχείου Ιέρακα κατ' εντολή του Πατριάρχη Ιωάσαφ Β' και στην οποία συγκεντρώθηκαν διατάξεις και νομική ύλη από τη βυζαντινή εποχή (6^{ος}-14^{ος} αι.) μαζί με ανάλογο υλικό προερχόμενο από τον πρώτο αι. μετά την Άλωση (κυρίως το διάστημα 1474-1498) και από ύλη που χρονολογείται τον 16^ο αι. Κατά τους εκδότες, το ηχηρό όνομα, η σχετικά μακροχρόνια χρήση της συναγωγής αυτής κατά τη διάρκεια επτά ακόμη Πατριαρχιών έως την άνοδο του Ιερεμία Β' καθώς και ορισμένα άλλα τεκμήρια, πιστοποιούν ότι δεν πρόκειται για μία απλή κωδικοποίηση διατάξεων βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου, αλλά για έναν «ανοικτό», εν ενεργεία κώδικα ο οποίος διαρκώς ενημερωνόταν από τις νέες κανονιστικές ρυθμίσεις και ίσχυε παράλληλα με τον Ιερό Κώδικα της πατριαρχικής γραμματείας αν και με διαφορετική από αυτόν λειτουργία. Επιπρόσθετα, κατά το ίδιο έτος και στο πλαίσιο του ίδιου ερευνητικού προγράμματος, οι ερευνητές Μάχη Παΐζη-Αποστολόπουλου και Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος εξέδωσαν σε αυτοτελή τόμο ένα πολύτιμο τεκμήριο για τη συνέχιση της βυζαντινής γραφειοκρατικής παράδοσης από την πατριαρχική γραμματεία. Πρόκειται για τη συναγωγή των 41 σωζόμενων επίσημων κειμένων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως από την περίοδο 1454-1498 (λυτά έγγραφα απευθυνόμενα σε νομικά ή φυσικά πρόσωπα και κείμενα αποφάσεων που αφορούν τη διοίκηση της Μεγάλης Εκκλησίας ή το σύνολο των ορθόδοξων χριστιανών) ⁶.

Το έτος 2013, στο πλαίσιο του ίδιου ως άνω προγράμματος, οι ερευνητές του ΕΙΕ Μάχη Παΐζη-Αποστολόπουλου και Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος εξέδωσαν υπό μορφή επιτομής και με αναλυτικό σχολιασμό τις καταγεγραμμένες *Πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1454-1498*⁷, περίοδο η οποία εκτείνεται από την ανασύσταση του Πατριαρχείου υπό καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος της τελευταίας πατριαρχίας λίγο πριν από το τέλος του 15^{ου} αι. Το έργο αυτό, το οποίο έχει παραπληρωματικό χαρακτήρα έναντι του προηγούμενου έργου

6. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Έπισημα κείμενα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τα σωζόμενα από την περίοδο 1454-1498*, [Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών 121. Θεσμοί και Ίδεολογία στην νεοελληνική κοινωνία. Αρχεία Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως] Αθήνα 2011, 295 σελ. Βλ. και την ίδια την δεύτερη (αναθεωρημένη) έκδοση, [Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών 121. Θεσμοί και Ίδεολογία στην νεοελληνική κοινωνία. Αρχεία Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως], Αθήνα 2016, 299 σελ.

7. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Οί Πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Επιτομή-Παράδοση-Σχολιασμός, Ι. 1454-1498*, [Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Ίνστιτούτο Ίστορικών Έρευνών /ΚΝΕ 136. Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία], Αθήνα 2013, 287 σελ.

των ιδίων συγγραφέων, εφόσον περιλαμβάνει ακόμα και εκείνες τις Πατριαρχικές Πράξεις των οποίων το κείμενο δεν σώζεται, τυχαίνει όμως να είναι γνωστές από ποικίλα άλλα ιστορικά τεκμήρια, υλοποιεί πληρέστερα ένα βασικό ερευνητικό αίτημα: τη συστηματική συγκέντρωση και καταγραφή των αποφάσεων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως του βασικού εκκλησιαστικού και εξουσιαστικού θεσμού του μεταβυζαντινού Ελληνισμού.

Επιπρόσθετα, το έτος 2016, η ερευνήτρια Γιούλη Ευαγγέλου εξέδωσε το έργο *Σταυροπήγια και εξαρχίες σε σχέση αλληλεξάρτησης. Η περίπτωση της μονής Θεοτόκου Γηρομερίου (16^{ος}-19^{ος} αι.)*. Στη κριτική αυτή έκδοση εκδίδονται σχολιασμένα 40 πατριαρχικά γράμματα των ετών 1533-1863 τα οποία απέστειλαν οι κατά καιρούς Πατριάρχες για να διευθετήσουν και να κατοχυρώσουν δίκαια της μονής Θεοτόκου Γηρομερίου (αρχικά σταυροπηγιακό μοναστήρι και στη συνέχεια, από τον 17^ο αι., πατριαρχική εξαρχία σε άμεση εξάρτηση από την πατριαρχική εξουσία). Το ιστορικό περιγράμμα της μονής αυτής, η οποία δεν είχε υπαχθεί ποτέ στον τοπικό ιεράρχη, αποκαλύπτει την έντονη αλληλεπίδραση μεταξύ της μονής και της τοπικής κοινωνίας παρέχοντας παράλληλα πλήθος πληροφοριών σχετικά με το φοροδοτικό και διοικητικό καθεστώς των σταυροπηγιών και των πατριαρχικών εξαρχιών κατά την ιστορική τους διαδρομή από τον 16^ο-19^ο αι.⁸.

Μετά την πάροδο 45 ετών από τη συστηματική καταγραφή των νομικών πηγών και χειρογράφων της μεταβυζαντινής περιόδου στο μνημειώδες έργο του Δημητρίου Γκίνη, *Περίγραμμο της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών τ. 26 (1966), 420 σελ. και δύο μικρά συμπληρώματά του στην Επετηρίδα της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών τ. 39-40 (1972-73), 201-246 και τ. 43 (1977-78), 152-187]* και με δεδομένο ότι έκτοτε η νεοελληνική επιστημονική κοινότητα προέβη σε πλουσιότατα δημοσιεύματα και εκδόσεις πηγών που αφορούν τη συγκεκριμένη περίοδο, το ΚΕΙΕΔ της Ακαδημίας Αθηνών εξέδωσε στο πλαίσιο σχετικού τετραετούς (2007-2011) ερευνητικού του προγράμματος δύο νέους τόμους με σκοπό να συμπληρωθεί η απεικόνιση των νομικών τεκμηρίων του βίου και του δικαίου της νεοελληνικής περιόδου μετά την Δ΄ Σταυροφορία ή την Οθωμανική κατάκτηση. Παρά το γεγονός ότι κατά την περισυλλογή της ύλης και την κατάρτιση των *Περιγραμμάτων* αυτών τηρήθηκε σε γενικές γραμμές η ίδια μεθοδολογία με εκείνην που είχε επιλέξει κατά τη

8. ΓΙΟΥΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Σταυροπήγια και εξαρχίες σε σχέση αλληλεξάρτησης. Η περίπτωση της μονής Θεοτόκου Γηρομερίου (16^{ος}-19^{ος} αι.)*, [Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών 121. Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία. Αρχεία Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως], Αθήνα 2016, 447 σελ.

σύνταξη του πρώτου *Περιγράμματος* ο Δημήτριος Γκίνης, ο εντυπωσιακός όγκος του αποδελτιωθέντος υλικού επέβαλε ορισμένες διαφοροποιήσεις ως προς την κατάταξη και την επεξεργασία των πηγών (βλ. στις εισαγωγές των δύο τόμων). Η βιβλιογραφία που αποδελτιώθηκε καταλαμβάνει τα έτη 1978-2007, οι δε πηγές κατατάσσονται χρονολογικά και ειδολογικά με κριτήριο την ευρύτερη νομική κατηγορία, στην οποία υπάγεται η συγκεκριμένη πηγή, ή τα κύρια νομικά χαρακτηριστικά της με σκοπό να διευκολυνθούν οι ερευνητές στην αναζήτηση στοιχείων για συγκεκριμένα θέματα έρευνας. Αποσπάσματα των πηγών που παρουσιάζουν ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον αναδημοσιεύονται εντός του σχετικού λήμματος, κατά τρόπο ώστε τα παρατιθέμενα κείμενα να είναι αντιπροσωπευτικά ενός τύπου νομικών πράξεων ή να μαρτυρούν επιβιώσεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου ή τοπικών δικαίων ή των αποκλίσεων ή ιδιομορφιών σε σχέση με τα ανωτέρω. Εξάλλου, αποσπάσματα σημαντικών νομικών κωδικοποιητικών έργων της μεταβυζαντινής περιόδου, ιδιόμορφων διοικητικών εγγράφων, δικαστικών και διαιτητικών αποφάσεων κ.ά. παρατίθενται εντός των λημμάτων με σκοπό να καταδειχθεί το εύρος και η ποικιλομορφία του νομικού υλικού της μεταβυζαντινής περιόδου και της περιόδου του νεότερου ελληνισμού. Πρόκειται συγκεκριμένα για τους δύο ακόλουθους τόμους:

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Ηλίας Αρναούτογλου, Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα*, Εισαγωγή-Επιστ. επιμέλεια Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 63 Αθήναι 2011, 726 σελ.

Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του Λατινοκρατούμενου Ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα*, Εισαγωγή-επιστ. επιμέλεια Ιωάννης Χατζάκης, *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 65, Αθήναι 2012, 471 σελ.

Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Έκδοση νομικών πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου και της περιόδου του νεότερου ελληνισμού» το ΚΕΙΕΔ εξέδωσε το έτος 2011 τη μονογραφία της Δέσποινας-Ειρήνης Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η Νομολογία του Κριτηρίου της ελληνικής Κομπανίας του Συμπίου Τρανσυλβανίας*⁹. Στη συγκεκριμένη μονογραφία δημοσιεύονται με εκτενή σχολιασμό και ευρετήρια οι υπ' αριθ. 976, 979, 978 και 1153 ελληνικοί κώδικες της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου, πηγές πολύτιμες για τους ιστορικούς του δικαίου εφόσον συνιστούν ένα από τα ολίγα δείγματα νομολογίας των κοσμικών δικαστηρίων που μας

9. ΔΕΣΠΟΙΝΑ-ΕΙΡΗΝΗ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Η Νομολογία του Κριτηρίου της ελληνικής Κομπανίας του Συμπίου Τρανσυλβανίας 17^{ος}-18^{ος} αι. Πηγές του δικαίου και των θεσμών του απόδημου ελληνισμού*, ΕΚΕΙΕΔ 42, Παράρτημα 10, Αθήνα 2011, 686 σελ.

έχουν διασωθεί από τη μεταβυζαντινή περίοδο. Τα λεπτομερέστατα σχόλια της συγγραφέως με τα οποία γίνεται παραπομπή στις ειδικές ρυθμίσεις των βυζαντινών και μεταβυζαντινών νομικών συλλογών που εφαρμόζονταν από το δικαστήριο της ελληνικής αυτής «κομπανίας», υποδηλώνουν τη μακρά και αδιάκοπη εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου στους ισχυρούς θύλακες του απόδημου ελληνισμού. Παράλληλα όμως καλλιεργούν γόνιμο έδαφος για έναν ερύτερο προβληματισμό πάνω σε ζητήματα όπως η αναγκαστική ή εκούσια πρόσληψη ρυθμίσεων των τοπικών δικαίων, οι μέθοδοι παράκαμψης ή αφομοίωσής τους μέσω ενός ευέλικτου δικονομικού συστήματος και οι σχέσεις της οικονομικής συσσωμάτωσης της ελληνικής «κομπανίας» του Σιμπίου με την τοπική τρανσυλβανική ή την αυστριακή διοίκηση.

Επιπρόσθετα το έτος 2013 και στο πλαίσιο του ιδίου ως άνω προγράμματος το ΚΕΙΕΔ εξέδωσε, υπό την επιμέλεια της Διευθύνουσας του Κέντρου Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, το έργο των ερευνητών Δήμητρας Π. Καραμπούλα και Γιώργου Ε. Ροδολάκη, *Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639*¹⁰. Η έμπνευση και η πρωτοβουλία της έκδοσης του έργου αυτού οφείλεται στον αείμνηστο Καθηγητή της Ιστορίας του Δικαίου και Ακαδημαϊκό Μενέλαο Α. Τουρτόγλου ο οποίος, κατά τη διάρκεια ερευνητικής του αποστολής το 1976, εντόπισε τον πολύτιμο αυτό κώδικα ανάμεσα στη συλλογή των 242 μεταβυζαντινών χειρόγραφων ελληνικών κωδίκων της Biblioteca Apostolica Vaticana. Οι 158 δημοσιευόμενες ελληνόγλωσσες νοταριακές πράξεις 71 κοινοτικών κατζελλαρίων, πρωτονοταρίων και νοταρίων της πολιτικής και εκκλησιαστικής αρχής, οι οποίοι έδρασαν στο νησί της Νάξου από τα τέλη του 15ου έως τις αρχές του 18^{ου} αι. ως οι κατ' εξοχήν «νομικοί σύμβουλοι» των συναλλασσομένων, αποτελούν έναυσμα όχι μόνον για τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ εθιμικού δικαίου, βυζαντινής νομοθεσίας και φεουδαλικών, βενετικών ή οθωμανικών θεσμών, αλλά και για μία ευρύτερη συγκριτική μελέτη μεταξύ της περιόδου του Δουκάτου του Αιγαίου και της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας που επακολούθησε.

Κατά τα έτη 2013-2016 η ερευνητική ομάδα του ΚΕΙΕΔ (Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Δήμητρα Καραμπούλα, Ηλίας Αρναούτογλου, Ιωάννης Χατζάκης) μετείχε ενεργά στο συλλογικό ερευνητικό έργο της Ακαδημίας Αθηνών: *Προβολή του έργου των ερευνητικών κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών στον παγκόσμιο ιστό*. Στόχος του συγκεκριμένου προγράμματος υπήρξε η δημιουργία ενός ψηφιακού αποθετηρίου στο οποίο θα παρουσι-

10. ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, *Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του Δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)*, ΕΚΕΙΕΔ 44, Παράρτημα 12, Αθήνα 2012-2013, 374 σελ.

άζεται το πληροφοριακό υλικό όλων των Ερευνητικών Κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών ομαδοποιημένο σε 43 διαφορετικές συλλογές συνολικού όγκου της τάξης των 500.000 σελίδων. Στο συλλογικό αυτό έργο, το οποίο έχει ήδη ολοκληρωθεί, το ΚΕΙΕΔ μετέχει με τέσσερις (4) λειτουργικές Ενότητες (*Μελέτες Ιστορίας Δικαίου, Περίγραμμα Ιστορίας Μεταβυζαντινού Δικαίου, Νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου και της περιόδου του νεοτέρου Ελληνισμού, Αρχείο δωρεάς Χαράλαμπου Παπαστάθη προς την Ακαδημία Αθηνών*) οι οποίες έχουν ήδη ψηφιοποιηθεί με κατάλληλα σχήματα τεκμηρίωσης αρχειακού υλικού (αριθμητικό σύνολο ψηφιοποιηθέντων τεκμηρίων ΚΕΙΕΔ 11.748). Στην πρώτη λειτουργική ενότητα (*Μελέτες Ιστορίας Δικαίου*) έχουν ψηφιοποιηθεί όλες οι μελέτες που έχουν δημοσιευθεί στις εκδόσεις του ΚΕΙΕΔ από την ίδρυσή του έως σήμερα ταξινομημένες από τους ερευνητές του Κέντρου με βάση τη σχηματική κατάταξη των χρονικών περιόδων του Ελληνικού Δικαίου σε ενότητες κάθε μία από τις οποίες εμφανίζει κοινά εννοιολογικά στοιχεία. Στη δεύτερη λειτουργική ενότητα έχουν ψηφιοποιηθεί τα κείμενα και οι πηγές των τριών *Περιγραμμάτων της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, ενώ στην τρίτη λειτουργική ενότητα (*Νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου και της περιόδου του νεοτέρου Ελληνισμού*) ο χρήστης έρχεται σε επαφή με το ψηφιοποιημένο υλικό όλων των νομικών πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου οι οποίες έχουν εκδοθεί στην *Έπετηρίδα του ΚΕΙΕΔ* και στη σειρά των μονογραφιών αυτής (*Παράρτημα Έπετηρίδος ΚΕΙΕΔ*) καθώς και στις επιστημονικές σειρές των *Μνημείων της Έλληνικής Ιστορίας* και των *Πραγματειών της Ακαδημίας Αθηνών*. Τέλος στην τέταρτη λειτουργική ενότητα ψηφιοποιήθηκε το αρχείο της από 15.2.2012 δωρεάς του αιμνήστου Καθηγητή του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ Χαράλαμπου Παπαστάθη προς την Ακαδημία Αθηνών και ειδικότερα προς το ΚΕΙΕΔ. Το ανέκδοτο αυτό αρχειακό υλικό περιλαμβάνει συμβολαιογραφικές πράξεις, δικογραφίες, δικαστικές αποφάσεις (κυρίως του Πρωτοδικείου, Ειρηνοδικείου και Εμποροδικείου Πατρών) καθώς και εμπορική αλληλογραφία που σχετίζεται άμεσα με τη σταφιδοκαλλιέργεια και τη συναφή εμπορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στην περιοχή της Πελοποννήσου κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα (έτη 1835-1880 περίπου).

Σε εξέλιξη τελεί το διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΙΕΔ «*Ελληνόφωνοι πληθυσμοί εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περίγραμμα της ιστορίας των δικαϊκών θεσμών*» (*Byzantine Documents in southern Europe. An Outline of the History of Law of greek-speaking Populations throughout the Mediterranean*). Στο πλαίσιο των ερευνητικών εργασιών του ανωτέρου προγράμματος προετοιμάζεται σε συνεργασία του ΚΕΙΕΔ (Λυδία Παπαρρή-

γα-Αρτεμιάδη, Ιωάννης Χατζάκης) με το *Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici «Bruno Lavagnini»* και την *Association Pierre Bellon, Fondation Maison des Sciences de l'Homme (Paris)* (Dr. Jur. Λίζα Μπένου, Vice-Présidente de l'Association Pierre Belon (FMSH) et co-directrice des Éditions Pierre Bélon, και Cristina Rognoni, Prof. in Byzantine Civilisation (University of Palermo) η έκδοση του έργου: A. Guillou, «*Regestes des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile*». Η χρονική περίοδος της έρευνας ξεκινά από τους αιώνες της βυζαντινής κυριαρχίας από τους οποίους και σώζονται 70 περίπου ελληνικά πρωτότυπα και καταλήγει στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Τα καταγεγραμμένα έγγραφα ανέρχονται συνολικά στα 844, από τα οποία 81 έγγραφα των ετών 856/7-1228 αφορούν την περιοχή του Latio, 113 έγγραφα των ετών 887-1273 την περιοχή της Campania, 53 έγγραφα των ετών 944-1401 την περιοχή της Απουλίας, 75 έγγραφα των ετών 982/85-1198 την περιοχή της Basilicata, ενώ 87 έγγραφα των ετών 1059/85-1388 αφορούν τη Σικελία. Το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες περιοχές αποτελούν ένα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό δείγμα βυζαντινής επαρχίας, τόσο ως προς τον τρόπο διοίκησης όσο και ως προς την τηρούμενη νομική πρακτική, παρέχει τη δυνατότητα να συναχθούν συμπεράσματα για την εξελικτική πορεία των νομικών θεσμών σε βάθος χρόνου, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν πρόκειται για περιοχές όπου σημειώνονται συνεχείς εναλλαγές επικυρίαρχων, μετακινήσεις πληθυσμών και εποικισμοί, όπως εν προκειμένω οι περιοχές της Μεσογειακής Ιταλίας και Σικελίας.

Με τη συνεργασία της *Association Internationale pour l'Étude du Patriarcat de Constantinople*, της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών και του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών, εκπονείται το διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα «PATRHIST». Στο πλαίσιο των εργασιών του συγκεκριμένου προγράμματος, ζητήματα που αφορούν τη μεταβυζαντινή περίοδο εκπονούνται από ομάδα ερευνητών του ΕΙΕ: Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου και Γιούλη Ευαγγέλου. Ειδικότερα η ελληνική ομάδα ασχολείται όχι μόνο με την καταγραφή των πράξεων του Πατριαρχείου από το 1454 και εντεύθεν αλλά και με το ζήτημα του τρόπου εφαρμογής διατάξεων του βυζαντινού δικαίου που επιβίωσαν στο μεταβυζαντινό περιβάλλον.

Υπό την αιγίδα του *Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT)*, εκπονείται το διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα «*Bibliothèques grecques dans l'Empire ottoman*» στο οποίο μετέχει ο Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος. Τα πρώτα συμπεράσματα των ερευνητικών εργασιών έχουν ήδη παρουσιασθεί σε διεθνές συμπόσιο με θέμα «*Greek Libraries in Constantinople at the time of Patriarch Metrophanes III (16th c.)*» το οποίο διοργανώθηκε τον Οκτώβριο

του 2016 στην Κωνσταντινούπολη (επίκειται η δημοσίευση των Πρακτικών του Συνεδρίου).

Στο πλαίσιο του διεθνούς προγράμματος «*Episteme in Bewegung*» του *Freie Universität* του Βερολίνου στο οποίο μετέχει ο Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, εκπονείται το έργο της καταγραφής της Βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων, πλούσιας τόσο σε νομικά χειρόγραφα, όσο και σε έντυπες εκδόσεις νομικών κειμένων.

Τέλος, υπό την αιγίδα του *Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών* του ΕΙΕ, εκπονείται το ερευνητικό πρόγραμμα «*Πηγές της μεταβυζαντινής Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού: 1453-1800*». Στο πλαίσιο των εργασιών του προγράμματος αυτού, στο οποίο μετέχουν οι ερευνητές Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου και Γιούλη Ευαγγέλου, με εξωτερικούς συνεργάτες τον Σταύρο Περεντίδη και Μάριο Τάνταλο, έχει προγραμματισθεί η έκδοση δύο κειμένων που αφορούν την απόδοση της «Έξαβίβλου» του Αρμενοπούλου στη δημόδη τον 16ο και τον 18ο αιώνα: εκείνης του Θεοδόσιου Ζυγομαλά και μια άλλης, αθησαύριστης, άδηλου λόγιου.

B. Μονογραφίες, μελέτες και άρθρα (έτη 2010-2017)

Βασικές παράμετροι και κατευθύνσεις της έρευνας

Κατά γενική παραδοχή, βασικό χαρακτηριστικό του μεταβυζαντινού νομικού κόσμου συνιστά η πολυμορφία του, η οποία αναδεικνύεται, όχι μόνον μέσα από την εμφάνιση ιδιόμορφων δικαιοπολιτικών καθεστώτων, αλλά και με τη σταδιακή διαμόρφωση με την ανοχή του εκάστοτε επικυρίαρχου παράλληλων και πλέον ευέλικτων νομικών διαδικασιών, μέσω των οποίων συχνά παρατηρείται η προσαρμογή των βυζαντινών νομικών θεσμών στις νέες και ιδιαίτερα ευμετάβλητες πολιτικές και κοινωνικό-οικονομικές αναγκαιότητες. Μετά από έναν περίπου αιώνα αρχαιακής έρευνας και μελέτης στον τομέα αυτόν, η αναγκαιότητα της συστηματικής καταγραφής των μεταβολών και διασταυρώσεων μεταξύ νομικών θεσμών που προέρχονται από ετερογενή δικαιοϊκά συστήματα σε ένα είδος *Εισηγήσεων Μεταβυζαντινού Δικαίου*, αντίστοιχου των *Εισηγήσεων Βυζαντινού Δικαίου* που δημοσίευσε πρόσφατα ο ομότιμος Καθηγητής του Εκκλησιαστικού και Βυζαντινού Δικαίου στο ΕΚΠΑ Σπύρος Ν. Τρωιάνος¹¹, γίνεται αντιληπτή σε μελέτες και άρθρα που επιχειρούν να αναδείξουν τις βασικές παραμέτρους του νομικού πολιτισμού της μεταβυζαντινής περιόδου.

11. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα 2014, 288 σελ.

Χαρακτηριστικό δείγμα της προσπάθειας αυτής αποτελεί σχετική μελέτη της Δέσποινας-Ειρήνης Τσούρκα-Παπαστάθη στην οποία κατά τρόπο ιδιαίτερα σφαιρικό και ευσύνοπτο παρουσιάζεται, όχι μόνον η πολυμορφία και τα κύρια χαρακτηριστικά των δικαιοκτών συστημάτων που δεν έπαυσαν υπό το καθεστώς της οθωμανικής κυριαρχίας να έχουν εφαρμογή στον τομέα του ιδιωτικού δικαίου, αλλά και οι τρόποι διασύνδεσης και αλλητροφοδότησης των συστημάτων αυτών μέσω των οποίων έγινε εφικτή η εξισορρόπηση των αντίροπων τάσεων¹². Προς την αυτή κατεύθυνση επιχειρούν να συμβάλλουν και τα εισαγωγικά κείμενα ιστορικών του δικαίου που προτάσσονται σε μονογραφίες που φιλοδοξούν να χρησιμεύσουν στους ερευνητές ως εγχειρίδια του μεταβυζαντινού δικαίου (*Περίγραμμα Ιστορίας Μεταβυζαντινού Δικαίου*), ή σε εκδόσεις πηγών μέσω των οποίων επιχειρείται η ανάδειξη των νέων προκλήσεων της έρευνας στο γνωστικό αυτό πεδίο¹³.

Μία ιδιαίτερη περίπτωση συντήρησης παράλληλων νομικών διαδικασιών για τη διεκδίκηση ιδιωτικών δικαιωμάτων στον τομέα του οικογενειακού δικαίου, ο οποίος καταρχήν ενέπιπτε στην δικαιοδοσία της ορθόδοξης εκκλησίας, αναλύεται διεξοδικά σε μελέτη της Αναστασίας Γ. Παληού που επικεντρώνεται στο ζήτημα της παρέμβασης, κατά τον 19ο αι., οθωμανών αξιωματούχων, των βοεβόδων Κοζάνης, στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστι-

12. DESPOINA PAPASTATHI, "Observations sur la culture juridique des Grecs orthodoxes sous la domination ottomane (milieu du XVe-milieu du XIXe siècle", *Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon* 19-20 (2013-2014). *La culture juridique dans les Balkans* (L. Bénou, L. Mayali eds), 101-134.

13. Βλ. κατά χρονολογική σειρά εκδόσεως την εισαγωγή της ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ-ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ στη μονογραφία της: *Η νομολογία του Κριτηρίου της Ελληνικής «Κομπανίας», ό.π., 15-36*, τα προλεγόμενα των ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, στους τόμους: *Έπίσημα κείμενα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τα σωζόμενα από την περίοδο 1454-1498, ό.π., 11-33* και *Οί πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ό.π., 9-20*, την εισαγωγή της ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ στον έργο: Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Ηλίας Αρναούτογλου, Ιωάννης Χατζάκης (έκδ.), *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα, ό.π., 110-164*, την εισαγωγή του ΙΩΑΝΝΗ ΧΑΤΖΑΚΗ στη μονογραφία του: *Περίγραμμα Ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα, ό.π., 81-105*, την εισαγωγή της ΛΥΔΙΑΣ ΠΑΠΑΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ με τίτλο «Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον της νομικής ανομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου. Σκέψεις με αφορμή την έκδοση του Vaticanus Graecus 2639» στον τόμο: ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ (έκδ.), *Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639, ό.π., 11-34*, καθώς και την εισαγωγή του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ με τίτλο «Ο Κ. Eduard Zachariä von Lingenthal και το έργο του» στον τόμο: Κ. Eduard Zachariä [von Lingenthal], *Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838, ΕΚΕΙΕΔ* 47, Παράρτημα 14, Αθήνα 2016, 13-34.

κών αρχών¹⁴. Προς την αυτή κατεύθυνση, ένα δείγμα προσαρμογής και λειτουργικής ενσωμάτωσης βυζαντινού θεσμού στο δικαιοσύνη σύστημα του οθωμανού επικυρίαρχου συνιστά, όπως δεικνύει σχετική μελέτη της Σοφίας Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου, η εφαρμογή, μετά το έτος 1568 (έτος δημεύσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας από τον σουλτάνο Σελίμ Β'), του μουσουλμανικού νόμου περί βακουφίων στα χριστιανικά θρησκευτικά ιδρύματα, τα λεγόμενα “χριστιανικά βακούφια”. Οι νέες και αρκετά περίπλοκες νομικές διεργασίες που ακολουθήθηκαν επέτρεψαν, όπως επεξηγεί η συγγραφέας, να διασφαλισθεί το ανεκχώρητο και αναπαλλοτρίωτο μονών και μοναστηριακών γαιών μέσω της υιοθέτησης ρυθμίσεων του μουσουλμανικού δικαίου¹⁵.

Επιπρόσθετα, σε δύο άλλες μελέτες της, -από τις οποίες η μία εστιάζει στο ιδιοκτησιακό ζήτημα που είχε εγερθεί για ορισμένες μοναστηριακές γαίες της Αθωνικής Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας,- η Σοφία Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου διερευνά εκτενέστερα το νομικό καθεστώς της αθωνικής περιουσίας που διαμορφώθηκε επί Σελήμ Β', με βάση τη σχετική γνωμοδότηση του ιερονομικού λειτουργού Ebu's-Suud, καθώς και τις νομικές εξελίξεις που επακολούθησαν (σε ένα πρώτο στάδιο δήμευση και ακολούθως εξαγορά με υψηλό τίμημα της ακίνητης περιουσίας των χριστιανικών μονών, και σε ένα δεύτερο στάδιο εγγραφή τους στο οθωμανικό κτηματολόγιο ως αφιερωμένων και εκτός συναλλαγής πραγμάτων τα οποία ανήκαν πλέον στα “οιονεί” νομικά πρόσωπα των μονών κατά παρέκκλιση από το ισλαμικό δίκαιο)¹⁶. Εξίσου διεξοδικά η συγγραφέας αναλύει και τους λοιπούς τρόπους κτήσης κυριότητας ακινήτων από τις χριστιανικές μονές, δηλαδή: i) την αγορά δημόσιας κρατικής γης (δικαίωμα διηνεκούς εξουσίασης/*tesarruf*), ii) τις «άφιερώσεις» γαιών κυριότητας (μούλκι) από πιστούς χριστιανούς

14. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΑΛΗΟΥ, «Βοεβόδες της Κοζάνης και ο ρόλος τους στην απονομή της δικαιοσύνης κατά τον 19ο αιώνα», *Νόμος (ΕΕΠΤμΝομ ΣχΝομΟικΠολΕπ ΑΠΘ) 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω)*, Θεσσαλονίκη 2010, 279-296.

15. SOFIE TZORTZAKAKI-TZARIDOU, «Le “vakf” chrétien: une institution ottomane adaptée aux besoins de la Grand Église», *Études Bakaniques Cahiers Pierre Belon 19-20 (2013-2014)*, ό.π. 135-152.

16. ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Το οθωμανικό αρχείο της Αθωνικής Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας ως πηγή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της: Η χειμερινή βοσκή της Βάβας», στον *Τιμητικό Τόμο Σπ. Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του/ Αντικίνηστρο (Β. Λεονταρίου, Κ. Μπουρδάρα, Ελ. Παπαγιάννη (επιμ.), τ. II, Αθήνα 2013, 1727-1755· THE ΙΔΙΑΣ, «Το νομικό καθεστώς των μετοχίων του Αγίου Όρους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», [*Πρακτικά Θ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η εξακτίωση του Αγίου Όρους στον ορθόδοξο κόσμο: Τα μετόχια»*, Θεσσαλονίκη 21-23/11/2014)], 313-321 όπου το ζήτημα αναλύεται με βάση το κείμενο του φερμανίου του Σελήμ Β' έτ. 1569 προς τους δικαστές του ιεροδικείου διαφόρων περιοχών της Βόρειας Ελλάδας.*

καθώς και iii) την αγορά μετοχίων από μουσουλμανικά ευαγή ιδρύματα (δικαίωμα διηνεκούς εξουσίας /tesarruf). Εξάλλου, νέα αδιάσειστα στοιχεία για την αποδοχή από το Οθωμανικό και Ιερό Ισλαμικό Δίκαιο και τα Οθωμανικά δικαστήρια της νομικής ισχύος των βυζαντινών χρυσοβούλλων και των δικαιοπρακτικών εγγράφων που είχαν συνομολογηθεί σύμφωνα με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο και αφορούσαν θέματα εμπραγμάτου δικαίου, προσκομίζει η ίδια συγγραφέας με βάση κυρίως τον λεπτομερή έλεγχο της γνησιότητας και τη διεξοδική ανάλυση του νομικού περιεχομένου και των πραγματικών περιστατικών που αναφέρονται στο πατριαρχικό «τακρίριο» (έτ. 1791) και σε συναφή ένορκη μαρτυρία (έτ. 1838) που αναφέρονται στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της Λίμνης Βιστωνίδας ((Μ)πουρού) της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου του Αγίου Όρους¹⁷.

Η πρόσδεση της Μεγάλης Εκκλησίας στον διοικητικό μηχανισμό του οθωμανικού κράτους θα ενδυναμωθεί, λόγω της ανάληψης εκτεταμένων φορολογικών υποχρεώσεων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε αντάλλαγμα για την παραχώρηση προνομιακών ορισμών στους χριστιανικούς υπόδουλους πληθυσμούς. Το γενικότερο αυτό ζήτημα εξετάζεται σε μελέτη του ομότιμου Καθηγητή της Ιστορίας του Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου του ΑΠΘ Γεωργίου Π. Νάκου¹⁸, ενώ ένα ειδικότερο θέμα, αυτό της θεσμοθέτησης περί το έτος 1593/94 (επί Πατριαρχίας Ιερεμία Β΄) της μη τήρησης των φορολογικών υποχρεώσεων των αρχιερέων ως λόγου καθαίρεσής τους, διερευνά σε σχετική μελέτη της η Γιούλη Ευαγγέλου¹⁹.

Παρά ταύτα, η επιλεκτική υιοθέτηση ρυθμίσεων του μουσουλμανικού δικαίου που παρατηρείται κυρίως στους τομείς του δημοσίου και εμπραγμάτου δικαίου, δεν θα παρεμποδίσει και την εμφάνιση φαινομένων διάστασης μεταξύ του επίσημου και του εφαρμοζόμενου δικαίου, όπως παρατηρεί σε σχετική μελέτη του για το γαιοκτητικό καθεστώς της Θάσου, ο Γεώργιος Π. Νάκος. Ειδικότερα, ο οθωμανικός νόμος του έτ. 1875 που αφορούσε τους τίτλους ιδιοκτησίας των κτημάτων “καθαράς” ή “πλήρους” ιδιοκτησίας, τα λεγόμενα «μούλκια», δεν φαίνεται να είχε εφαρμογή στην πράξη καθώς, σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, επιμένει να ισχύει η

17. ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Η Νομική ισχύς των βυζαντινών χρυσοβούλλων και πατριαρχικών εγγράφων κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας: το πατριαρχικό τακρίριο του 1791 για τη λίμνη Βιστωνίδα (αρχείο Μονής Βατοπεδίου)», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 60-61 (2015-2016), 127-154.

18. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Η στάση της Διοικούσας Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στους αγώνες για την Ελευθερία κατά την Τουρκοκρατία», [*Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου (26-28/6/2012) με θέμα «Ελευθερία και ευθύνη κατά τον Απόστολο Παύλο»*], Βέροια 2012, 181-205.

19. ΓΙΟΥΛΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, «Ένας νέος λόγος καθαίρεσης θεσμοθετείται το 1593», *Ο Εραμιστής* 28 (2011), 95-119.

μεταβίβαση της κυριότητας των ακινήτων με βάση ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, δηλαδή με βάση την αμοιβαία συναίνεση των συμβαλλομένων μερών. Πρόκειται για γεγονός το οποίο, όπως διευκρινίζει ο συγγραφέας, θα τροφοδοτήσει μετά την Απελευθέρωση των Νέων Χωρών τις έντονες διακυμάνσεις της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων²⁰.

Μετεξέλιξη βυζαντινών θεσμών-εθιμικό δίκαιο

Όπως έχει καταδείξει έως τώρα η έρευνα, οι θεσμοί του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που κληροδότησε στους χριστιανικούς υπόδουλους πληθυσμούς το βυζαντινό παρελθόν επέδειξαν ακόμα και σε περιοχές που παρέμειναν για μεγάλο χρόνο διάστημα υπό καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Το ζήτημα της νομιμοποίησης του βυζαντινού δικαίου όσον αφορά ειδικότερα τις ρυθμίσεις του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου και, κατ' επέκταση, τις μορφές και τις μεθόδους μέσω των οποίων έγινε εφικτή η παράλληλη συμβίωση δύο δικαιοσύνην συστημάτων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, ερευνά διεξοδικά ο ομότιμος Διευθυντής Ερευνών του ΕΙΕ Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος σε δύο μελέτες του²¹, ενώ η ειδικότερη λειτουργία του δικαίου ως ενοποιητικού παράγοντα των ορθοδόξων Χριστιανών εκτίθεται σε άρθρο της Μάχης Παΐζη-Αποστολοπούλου²².

Η αξιολόγηση του περιεχομένου των κυριότερων κανονικών διατάξεων του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' (έτ. 1878-1884 και 1901-1912), των δικαστικών αποφάσεων περί διαζυγίου του Μητροπολίτη Γρεβενών Κυρίλλου (έτ. 1874-1888) και ορισμένων δικαστικών αποφάσεων των μικτών εκκλησιαστικών δικαστηρίων της Θάσου του 19^{ου} αι., η οποία επιχειρείται σε δύο μελετήματα του Γεωργίου Π. Νάκου²³, φέρνει στο προσκήνιο

20. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Οριοθέτηση του νομικού καθεστώτος των ιδιοκτησιακών τίτλων των τώως οθωμανικών γαιών της κατηγορίας *mulk* (“καθαρές ιδιοκτησίας”) στη Θάσο», *ΕΚΕΙΕΔ* 44 (2012-2013) (*Μνήμη Μενελάου Α. Τουρτόγλου*), 405-449.

21. DIMITRIS G. APOSTOLOPOULOS, «La coexistence de deux espaces juridiques dans l'Empire ottoman (XVe-XVIe siècles)», *Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon* 19-20 (2013-2014), *ό.π.*, 89-100· ΤΟΡ ΙΔΙΟΥ, «Vivre sous deux ordres juridiques et deux systèmes de droit pénal. L'expérience des chrétiens de l'Empire ottoman», *Revue internationale d'étude du dix-huitième siècle (RIEDS). Justice, ordre et vengeance au dix-huitième siècle (P. Bastien dir.)*, 2016, 99-106.

22. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Επί ξυρού ακμής. Η κοινωνία των Ρωμιών τις πρώτες δεκαετίες μετά την Άλωση», στον τόμο *Η Άλωση του 1453 και η συνέχεια του γένους. Επετειακές εκδηλώσεις της 557ης Επετείου της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1453. Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα 2010 (σε ηλεκτρονική μορφή).

23. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Ιωακείμ Γ' ο από Θεσσαλονίκης δις Οικουμενικός Πατριάρχης και το νομοκανονικό του έργο», στον τόμο Θ. Ι. Δαρδαβέσης (επιμ.), *Ιωακείμ Γ' ο*

ποικίλα ζητήματα αναφερόμενα: i) στη φύση και στην έκταση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων των εκκλησιαστικών αρχών, ii) στην τυπολογία των λόγων διαζυγίου, iii) στην εφαρμογή της αρχής της «εκκλησιαστικής οικονομίας» και iv) στη διαμόρφωση ποικίλων μέτρων προστατευτικών του θεσμού του γάμου («συνδιαλλαγή», «τοπική άπ' άλλήλων διάστασις», «χρηματική αξιόχρεος έγγυσις» για την τήρηση των συζυγικών καθηκόντων κ.ά.). Το ζήτημα των διακυμάνσεων της βυζαντινής νομοθεσίας όσον αφορά στη συναινετική λύση του γάμου («ἀκατάλλακτον μίσος» των συζύγων) σε αντιπαράθεση με τη συναφή νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της ύστερης βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου παρουσιάζει διεξοδικά σχετική μελέτη του Σπύρου Ν. Τρωιάνου²⁴. Ένα ειδικότερο ζήτημα, αυτό του παρεμβατικού ρόλου της Μεγάλης Εκκλησίας κατά την τουρκοκρατία όσον αφορά την τήρηση εθίμων οικογενειακού χαρακτήρα, εξετάζει ο Παναγιώτης Μιχαηλάρης σε μελέτη του που διερευνά το έθιμο της προικοδότησης της πρωτότοκης κόρης στη Μυτιλήνη²⁵.

Η προσαρμογή των βυζαντινών ή τοπικών εθιμικών ρυθμίσεων στις νέες πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν μετά την Άλωση θα διευρυνθεί με την αξιοποίηση ποικίλων ερμηνευτικών μεθόδων κατά την επίλυση των επίδικων ζητημάτων από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, με την χρήση νομοκανονικών συλλογών και την «οιονεί» νομοθετική δραστηριότητα που ανέπτυξε η Εκκλησία σε θέματα που άπτονταν της δικαιοδοσίας της. Κατ' ακολουθίαν, αξιοσημείωτη μετεξέλιξη στην αντικειμενική υπόσταση της ασωτίας και στις δυσμενείς έννομες συνέπειες που επέρχονταν για τον άσωτο, ιδίως στο πεδίο του ενοχικού, οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, σε αντιπαράθεση με την αντίστοιχη νομική έννοια και τις έννομες συνέπειες που επέφερε στο ρωμαϊκό δίκαιο, παρατηρεί η Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη σε σχετική μελέτη της αφιερωμένη στη μνήμη του αείμνηστου ιστορικού του δικαίου Κωνσταντίνου Πιτσάκη²⁶. Τα επιστημονικά συμπεράσματα αντλούνται ιδίως από τον συνδυασμό και την ανάλυση όλων

Μεγαλοπρεπής ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του, [Πρακτικά επιστημονικού Συνεδρίου (3-5/2/2012) με θέμα «Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής, συμπλήρωση 100 ετών από την εκδημία του (1912-2012)», Θεσσαλονίκη 2012, 159-188. Τογ Ιδιογ, «Οι λόγοι διαζυγίου στα Γρεβενά το 19^ο αι.», [Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5/10/2014], Γρεβενά 2016, 223-245.

24. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «El divorcio en el derecho bizantino y postbizantino», *Jus Fugit* 20 (2017), 443-448.

25. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη: νέα στοιχεία για την πρώτη γνωστή απόπειρα παρέμβασης στην προικοδοτική διαδικασία (αρχές 18ου αι.)», *Ο Ερανιστής* 28 (2011), 121-140.

26. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Ασωτία, σπατάλη και πολυτέλεια στις μεταβυζαντινές νομικές συλλογές κατά την οθωμανική κυριαρχία», *EKEIEΔ* 45 (2014-2015), 193-206.

των νομικών πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου που προσδιορίζουν και τιμωρούν πράξεις ασωτίας ή σπατάλης λαϊκών ή κληρικών [*Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξού*, (1562), *Βακτηρία Αρχιερέων του Ιερομονάχου Ιακώβου*, *Επιτρόπου Ιωαννίνων* (1645), *Νομικόν του Θεοφίλου Επισκόπου Καμπανίας* (1788)], στοιχεία το οποίο αναδεικνύουν, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, την ουσιαστική μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας που τελεί σε άμεση συνάρτηση, όχι μόνον με την χριστιανική ηθική, αλλά και με τις νέες σκοπιμότητες, οικονομικές και κοινωνικές, που διαμορφώθηκαν αργά και σταδιακά στις ορθόδοξες κοινότητες.

Τη σύμμιξη του κυρίαρχου δικαιοκτικού υποστρώματος του βυζαντινού παρελθόντος με τις συνθήκες που επικράτησαν σε διάφορες νησιωτικές ή παράκτιες περιοχές του λατινοκρατούμενου ή οθωμανοκρατούμενου ελληνισμού, διαπιστώνει ο τ. Διευθυντής Ερευνών του ΚΕΙΕΔ Γιώργος Ε. Ροδολάκης σε τέσσερις μελέτες του οι οποίες επικεντρώνονται στη διερεύνηση της τυπολογίας και της νομικής φύσης διαφόρων συναλλακτικών πρακτικών που φαίνεται να κυριαρχούν στους τομείς του εμπορικού και ναυτικού δικαίου από τον 15ο έως τον 19ο αι. (συμβάσεις ναυπήγησης και συναφή συμφωνητικά καλαφατίσματος πλοίων και μεταφοράς ξυλείας και άλλων υλικών, νομική έννοια της ναυπήγησης ως τρόπου κτήσης της κυριότητας-συγκυριότητας (συμπλοιοκτησίας) πλοίου και συναφή ζητήματα, συμβάσεις εκμετάλλευσης μύλων)²⁷. Ανάλογα είναι και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο Ηλίας Ν. Αρναούτογλου σε μελέτη του για τις συμβάσεις κτηνοληψίας όπου παρατηρεί τη διατήρηση της νομικής βυζαντινής αποτύπωσης τόσο σε επίπεδο ορολογίας, όσο και σε επίπεδο ρυθμίσεων²⁸. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται ωστόσο και στον τομέα του κληρονομικού δικαίου όπου ενίοτε οι νομοκανονικές συλλογές και η πατριαρχική νομολογία των μεταβυζαντινών χρόνων αναγνωρίζουν εθιμικούς θεσμούς, ίχνη των οποίων απαντούν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συζύγου

27. ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, «Η σύμβαση ναυπήγησης και οι συναφείς μ' αυτή συμβάσεις για την προμήθεια ξυλείας και άλλων υλικών. Από την Κέρκυρα στην Ύδρα (τέλη 15ου-μέσα 19ου αι.)», *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 181-219. Το ίδιο, «Στα καρνάγια της Πρέβεζας (2ο μισό του 18ου αιώνα)», *ΕΚΕΙΕΔ* 43 (2011), 193-205. Το ίδιο, «Μύλοι στη Νάξο μέσα από νοταρικούς κώδικες και έγγραφα (15ος-19ος αι.)», *Ναξιακά (Επετηρίδα της Ομοσπονδίας Ναξιακών Συλλόγων)* 5 (2015), 151-168. Το ίδιο, «Σχέσεις ιδιοκτησίας των πλοίων στο μεταβυζαντινό δίκαιο», *Δίκαιο και Ιστορία 2. Πρακτικά 3ης Συνάντησης Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, 13-14.11.2015)* (επιμ. Μ. Γιούνη), Νομική Σχολή Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης 2015, 157-170.

28. ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, «Σιδεροκέφαλα ήτοι άθάνατα και άδιάφθορα». Οικονομική και νομική συνέχεια στις συμβάσεις κτηνοληψίας», *Νόμος 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω)*, ό.π., 103-118.

στη κλινοστρωμνή, το λεγόμενο «κρεββατοστρώσι», έθιμο ευρύτατα διαδεδομένο στον κύριο ελλαδικό κορμό και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες το οποίο σταδιακά φαίνεται να μετεξελίσσεται σε ευρύτερο περιουσιακό δικαίωμα του άνδρα στη κληρονομία της θανούσης συζύγου του, όπως διαπιστώνει ο Μάριος Θ. Τάνταλος σε πρόσφατη μελέτη του²⁹. Ενίοτε ωστόσο η ποικιλομορφία των νομικών κανόνων και η ευρεία δυνατότητα των διαδίκων να επιλέξουν η να κάνουν χρήση πλειόνων συστημάτων ή μηχανισμών του δικαίου, οδηγεί τους ντόπιους πληθυσμούς να μετέλθουν ακόμη και παρελκυστικές νομικές πρακτικές, όπως παρατηρεί η Αναστασία Γ. Παλλού σε σχετική της μελέτη όπου αξιοποιεί πληροφορίες προερχόμενες από πρακτικά καταχωρισμένα στους Κώδικες Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868 και στους Κώδικες του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης των ετών 1890-1899 και 1900-1913³⁰.

Νέα στοιχεία για τις πέραν της προίκας γαμήλιες παροχές, γνωστές ως «νάχτι» και «τράχωμα» όσον αφορά κυρίως τη νομική φύση, το περιεχόμενο, τις διασφαλίσεις για την καταβολή τους και την τύχη των παροχών αυτών σε περίπτωση λύσεως του γάμου λόγω θανάτου ή διαζυγίου, προσθέτει στην προγενέστερη γνωστή μελέτη της παλαίμαχης ιστορικού του δικαίου Ελένης Κύρτση-Νάκου³¹, η Βασιλική Διάφα-Καμπουρίδου με βάση τις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων που περιλαμβάνονται στον Κώδικα της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868 (βλ. *σχετική έκδοση της ίδιας, Κοζάνη 2006*) και τα δικαιοπρακτικά και εκκλησιαστικά έγγραφα που περιλαμβάνονται σε ανέκδοτους κώδικες οι οποίοι φυλάσσονται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη και στα ΓΑΚ του νομού Κοζάνης (αρχεία που καλύπτουν την χρονική περίοδο 1745-1912)³². Εξάλλου, οι διαφοροποιήσεις της γαμήλιας παροχής που προσφερόταν σε ορισμένες περιοχές από τον γαμβρό στη νύφη, το λεγόμενο «αγαρλήμι», από τον αντίστοιχο θεσμό τουρκικής προέλευσης (ägirlik) και από άλλους συναφείς εθιμικούς θεσμούς,

29. ΜΑΡΙΟΣ Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ, «Το κρεββατοστρώσι και οι τύχες του από το υστεροβυζαντινό στο μεταβυζαντινό δίκαιο», *EKEIEΔ*. 46 (2016), 191-212.

30. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΑΛΛΟΥ, «Εικονικές δικαιοπραξίες στην Κοζάνη του 19^{ου} αι.», *EKEIEΔ* 44 (2012-2013) (*Μνήμη Μενελάου Α. Τουρτόγλου*), 451-483.

31. ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΤΣΗ-ΝΑΚΟΥ, «Διερεύνηση των θεσμών “ξενίου”, “τραχώματος”, “νάχτι”», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, Θεσσαλονίκη 1989, 235-251.

32. ΒΑΣΙΛΙΚΗ Θ. ΔΙΑΦΑ-ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΟΥ, «Μορφές γαμήλιων παροχών κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας στην Κοζάνη: Νάχτι και τράχωμα», [*Πρακτικά Β Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης. 100η επέτειος της απελευθέρωσης της Κοζάνης*], Κοζάνη 2014, 163-173. Στο ίδιο αρχειακό υλικό βασίζεται και η μελέτη της ίδιας, «Το αμπέλι ως αντικείμενο γαμήλιας παροχής στην Κοζάνη την περίοδο της Τουρκοκρατίας (18ος-20ος αι.)», [*Επιστημονικό Συμπόσιο Οίνον ιστορώ, Βελβεντό Κοζάνης*], Αθήνα 2014, 249-259.

όπως το «παλληναριάτικο», το «κοριτσιάτικο», το «baba-hakki» αλλά και το «υπόβολο» και η «πρόγαμος δωρεά» του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, αναλύονται διεξοδικά από την ίδια συγγραφέα σε σχετική μελέτη της όπου τα επιστημονικά συμπεράσματα αντλούνται από σχετική απόφαση του Μικτού Εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Κοζάνης του έτους 1894³³.

Η σύγκλιση του νομικού συστήματος της βυζαντινής περιόδου με τους εθιμικούς θεσμούς ή με συναλλακτικές πρακτικές που ανταποκρίνονται στο ιστορικό παρελθόν κάθε περιοχής θα ευνοηθεί, όπως έχει καταδειχθεί, από την κρίση των ιδιωτικών διενέξεων που δεν ενέπιπταν καταρχήν στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών αρχών, από κοινοτικά κριτήρια με αμιγή ή μικτή σύνθεση. Στο ζήτημα της δικαστικής οργάνωσης των κοινοτήτων του οθωμανοκρατούμενου ελληνισμού (Μυτιλήνη 19ος αι., Κοζάνη, τέλος 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι.) και της εξέλιξης της δικαιοδοτικής τους λειτουργίας αναφέρονται τρεις μελέτες που δημοσιεύθηκαν κατά την τελευταία επταετία. Ειδικότερα, με αφορμή τον Κανονισμό της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σερρών (έτ. 1895) και έναν αγορανομικό κανονισμό του έτους 1846 της κοινότητας της Μυτιλήνης, ο αείμνηστος Καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στο ΑΠΘ Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης διερεύνησε τη δικαιοδοτική λειτουργία των κοινοτήτων αυτών και τις σκοπιμότητες που εξυπηρέτησε ιστορικά η έκδοση παρόμοιων κοινοτικών κανονισμών³⁴. Με βάση τα ανέκδοτα Πρακτικά της δημογεροντίας της Κοζάνης των ετών 1889-1916, η Αναστασία Γ. Παληού μελέτησε την de facto παράλληλη με τα εκκλησιαστικά δικαστήρια δικαιοδοσία που ασκούσε η δημογεροντία της Κοζάνης σε διαφορές οικογενειακού δικαίου των κατοίκων της περιοχής αυτής³⁵. Τέλος, η διοικητική και δικαστική οργάνωση, αλλά και η οικονομική και κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινότητας της Κοζάνης από τον 17ο έως τον 19ο αι. προβάλλουν ανάγλυφα σε άλλη μελέτη της ίδιας συγγραφέως όπου διαπιστώνονται οι ισχυρές διασυνδέσεις στο πεδίο οργάνωσης και απονομής της δικαιοσύνης του χριστιανικού πληθυσμού της συγκεκριμένης κοινότητας με την τοπική εκκλησιαστική εξουσία, παρά την ύπαρξη ισχυρών εμπορικών συντεχνιών στην περιοχή αυτή ήδη από τα μέσα του 18ου αι.³⁶.

33. ΒΑΣΙΛΙΚΗ Θ. ΔΙΑΦΑ-ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΟΥ, «Το αγαρήλι ως θεσμός γαμήλιας παροχής στην Κοζάνη κατά την τουρκοκρατία», *Αλιάκμονος Ρούς 1* (2017) (Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών), 73-91.

34. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, «Αγορανομικός Κανονισμός Κοινότητας Μυτιλήνης (1846)», *Νόμος*, 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω), ό.π., 387-392. Τογ ΙΔΙΟΥ, «Ο Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σερρών (1895)», *Σεραϊκά Σύμμεκτα 1* (2010), 15-40.

35. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΑΛΗΟΥ, «Παράλληλη δικαιοδοσία δικαστικών οργάνων επί γαμικών διαφορών στην Κοζάνη στα τέλη του 19ου αι.», *ΕΚΕΙΕΔ 42* (2010), 237-268.

36. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΑΛΗΟΥ, «Διοίκηση και οικονομικοκοινωνική διαστρωμάτωση στην

Η αγοραπωλησία ενός ολόκληρου οικισμού αποτελεί σπάνιο φαινόμενο για τη μεταβυζαντινή περίοδο. Από την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, η μόνη γνωστή έως τώρα περίπτωση είναι αυτή της υποθήκευσης και πώλησης του οικισμού της Λουζιανής (τοπωνύμιο της σημερινής Ελάτης) στην Ιερά Μονή της Ζάβορδας, η οποία ιδρύθηκε περί το έτ. 1532-1534 από τον όσιο Νικάνορα για να αναδειχθεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας σε πόλο της θρησκευτικής και οικονομικής ζωής της Δυτικής Μακεδονίας. Ειδικότερα νομικά ζητήματα που συναρτώνται με τη σύναψη του συγκεκριμένου δανείου και τη σύσταση της υποθήκης επί του οικισμού αυτού, μεταξύ των οποίων: α) η νομιμοποίηση των συμβαλλομένων, β) η νομική φύση των εγγραφών ως αντιπροσωπευτικού τύπου συμφωνητικών εγγράφων κατά την τουρκοκρατία και γ) η ορολογική διάκριση μεταξύ ενεχύρου και υποθήκης στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, διερευνά σε πρόσφατη μελέτη της που βασίζεται σε συναφείς αρχειακές πηγές η Βασιλική Διάφα-Καμπουρίδου³⁷.

Η προβληματική της γένεσης και της μακρόχρονης επιβίωσης στον μεταβυζαντινό ελληνικό χώρο τοπικών εθίμων, τα οποία ενίοτε αντίκεινται στη κοινή περί δικαίου συνείδηση, εκτίθεται σε μελέτη της Ελευθερίας Παπαγιάννη η οποία επικεντρώνεται στο παράνομο (κατά το βυζαντινό δίκαιο) έθιμο του αδιάλυτου των μη ιερολογημένων μνηστειών με ταυτόχρονη επιβολή διπλού «άρραβώνος μνηστείας» («προστίμου») και αφορισμού ως ποινικής ρήτρας καθώς και στο παράλογο έθιμο της προικοδότησης οικίας στα κορίτσια που ίσχυσε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην περιοχή των Βορείων Σποράδων³⁸. Η εδραίωση των εθίμων αυτών, τα οποία απετέλεσαν μάστιγα για τις τοπικές κοινωνίες, είχε ως αποτέλεσμα, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, τη διαμόρφωση μιας αντίθετης (φιλελεύθερης) πατριαρχικής νομολογίας και νομοθετικής πολιτικής, αλλά και την πρόκληση αντιδράσεων από τους κατοίκους των περιοχών όπου επικράτησαν. Τις ποικίλες ασφαλιστικές δικλείδες που τίθενταν στη νοταριακή και συναλλακτική πρακτική, σε όλη τη διάρκεια του 18ου και 19ου αι. (εγγυήσεις μαρτύρων, αφορισμοί) για πληρέστερη διασφάλιση των συμβαλλομένων διερευνά σε δύο πρόσφατα μελετήματά του ο Παναγιώτης Μιχαηλάρης³⁹.

Κοζάνη του 17^{ου}-19^{ου} αι.», [Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας (Κοζάνη 27-30/9/2012), «Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορία-Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητροπόλης»], Κοζάνη 2014, 133-148.

37. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΙΑΦΑ-ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΟΥ, «Οικονομικές σχέσεις της μονής Ζάβορδας με τη Λουζιανή Κοζάνης-Νομικές προεκτάσεις», [Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών], Γρεβενά 2016, 191-205.

38. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «“Παράνομα” ή “παράλογα” έθιμα και εκκλησιαστική δικαιοδοσία επί Τουρκοκρατίας», Τμητικός Τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου, τ. II, Αθήνα 2010, 1989-2002.

39. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Εγγυήσεις αγαμίας στη μητρόπολη Μυτιλήνης (α΄ μισό

Εκκλησιαστικό δίκαιο, εκκλησιαστική ιστορία

Ζητήματα εκκλησιαστικού δικαίου και εκκλησιαστικής ιστορίας διερευνώνται σε μελέτες της Γιούλης Ευαγγέλου, της Μάχης Παΐζη-Αποστολοπούλου, του Κωνσταντίνου Γ. Παπαγεωργίου, του Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου, της Χαρίκλειας Γ. Δημακοπούλου και της Βασιλικής Διάφα.

Ειδικότερα, υπό το πρίσμα του θεσμού του πατριαρχικού σταυροπηγίου ο οποίος φαίνεται να ενισχύεται κατά το δεύτερο ήμισυ του 16ου αι., εξετάζει η Γιούλη Ευαγγέλου το ζήτημα των σχέσεων που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε ορθόδοξα μοναστήρια, διάσπαρτα σε εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως⁴⁰. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την εκκλησιαστική διοίκηση και τις οικονομικές υποχρεώσεις του κλήρου έναντι του Πατριαρχείου κατά τον 15ο, τον 18ο και τον 19ο αι. με βάση ανέκδοτα κείμενα παρέχονται σε τρεις μελέτες της Μάχης Παΐζη-Αποστολοπούλου⁴¹. Σε άλλο άρθρο της η ίδια ερευνήτρια, με αφορμή την περίπτωση της μητροπόλεως Φιλαδελφείας, παρουσιάζει το θέμα της εξακτίωσης του Πατριαρχείου εκτός των συνόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴². Σε ειδικότερες παραμέτρους της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη, της αγιορειτικής αυτοδιοίκησης (κυρίως εκκλησιαστική δικαιο-

19ου αι.), στον τόμο *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και φιλολογίας* (επιμ. Κ. Λάμπας, Α. Αναστασόπουλος, Η. Κολοβός), Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών-Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΓΕ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2010, 79-102. Το Ιδιο, «Αφορεστοχάρτια στα χέρια εμπόρων», στον τόμο *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου* (επιμ. Γ. Βαροζελιώτη, Κ. Τσιανάκης, Τιμ. Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ - Μουσείο Μπενάκη), Αθήνα 2013, 499-510.

40. «Les relations entre les monastères et le patriarcat de Constantinople à l'intérieur des frontières ottomanes au XVIe s.: quelques hypothèses», [*Actes de la table ronde organisée dans le cadre du 22e Congrès International des Études Byzantines, Sofia, 22-27 août 2011, Le patriarcat œcuménique de Constantinople et Byzance hors frontières (1204-1586)*] (ed. M.-H. Blanchet, M.-H. Congourdeau, D. I. Mureşan), Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes (EHESS), Paris 2014, 339-350.

41. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Για τα οικονομικά του ανώτατου κλήρου. Το χρ. ΚΝΕ 2: η διττή σημασία μιας αθησαύριστης πηγής του 1815», *Εγνατία* 15 (2011), 101-107. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Appealing to the authority of a learned patriarch. New evidence on Gennadios Scholarios' responses to the questions of George Brankovic», *The Historical Review / La Revue Historique* 9 (2012), 95-116. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Το χρονικό μιας πατριαρχικής ανάρρησης. Διευκρινίσεις και διορθώσεις για την εκλογή του Γαβριήλ Δ' (1780)», στον τόμο *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Sbornik statei k 80 letiyu ... H.P. Medvedeva, Μόσχα*, Αγία Πετρούπολη 2015, 224-230.

42. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Institutions du Patriarcat oecuménique concernant les fidèles «intra muros» et «hors frontières», [*Proceedings of the 22th International Congress of Byzantine Studies "Byzantium without Borders" (Sofia 2014)*], Παρίσι 2015, 353-358.

δοσία του «Πρώτου» του Αγίου Όρους κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο) και της διαδικασίας επίλυσης των ιδιοκτησιακών διαφορών μεταξύ μονών του μεταβυζαντινού Άθω αναφέρονται τρεις μελέτες του Κωνσταντίνου Γ. Παπαγεωργίου⁴³. Στη διερεύνηση της εφαρμογής της αρχής της πλειονοψηφίας στο χώρο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως από τα μέσα του 15ου έως και τον 18ο αι., σε συνάρτηση με τις κυρίαρχες πολιτειακές τάσεις και τις κοινωνικές παραμέτρους της περιόδου αυτής, επικεντρώνεται σχετική πρόσφατη μελέτη του Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου⁴⁴. Ειδικότερα ζητήματα εκκλησιαστικής διοίκησης και δικαιοσύνης (διαδοχή των πρώτων μετά την Άλωση πατριαρχών, διεργασίες για την αναζωπύρωση των σχέσεων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως με την Αθωνική Κοινότητα κατά τα τέλη του 15ου αι., διοικητική εξάρτηση της επισκοπής Μεθώνης κατά τους ύστερους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους) διερευνώνται σε άλλες μελέτες του ιδίου συγγραφέα⁴⁵. Η πολιτική δράση του Επισκόπου Ταλαντίου και αργότερα Μητροπολίτη Αττικής Νεοφύτου Μεταξά του Αθηναίου (1762-1861) κατά τον Αγώνα παρουσιάζεται σε σχετικό άρθρο της Χαρίκλειας Γ. Δημακοπούλου⁴⁶. Τέλος, ενδιαφέρουσες

43. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Ιδιοκτησιακές διαφορές μεταξύ Μονών του Μεταβυζαντινού Άθω. Δύο αδημοσίευστα έγγραφα», *Νόμος 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω)*, ό.π., 311-332· Τογ Ιδιού, «Η εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη», στον τόμο *Θεωρία και Πράξη του Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Ι, 2014, 305-320· Τογ Ιδιού, «Ο θεσμός του 'Πρώτου' του Αγίου Όρους. Συμβολή στην έρευνα της ιστορικής διαμόρφωσης της αγιορειτικής αυτοδιοίκησης (άρθρο 105 Συντάγματος)», *Δίκαιο και Ιστορία 2, Πρακτικά ΙΗ' Συνάντησης Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, 13-14.11.2015)* (επιμ. Μ. Γιούνη), Νομική Σχολή Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης 2016, 143-155.

44. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «"Πράττειν τὰ κοινὰ τῆ συναινέσει τῶν ἐνδημούτων Ἀρχιερέων": Η ανάγκη της συλλογικότητας σε περιβάλλον απολυταρχίας (15^{ος}-18^{ος} αι.)», [*Πρακτικά Ημερίδας στη μνήμη Κ. Γ. Πιτσάκη «"Η τῶν πλειόνων ψῆφος κρατεῖτω". Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους*» (επιστ. επιμ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ευ. Χρυσός/εκδ. επιμ. Άννα Καραπάνου*)], Αθήνα 2017, 203-212.

45. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σωφρόνιος ὁ Συρόπουλος. Τὰ χρονικά ὄρια τῆς θητείας του τρίτου μετά τὴν Ἄλωση πατριάρχη κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλιανού», *Ο Ερανιστής* 28 (2011), 49-63· Τογ Ιδιού, «Σχέσεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με τὴν Αθωνική Κοινότητα. Ἀπὸ τὴν κρίση στὴν ἐξομάλυνση», [*Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Τὸ Ἅγιον Ὄρος στὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα», Αγιορειτική Ἐστία*], Θεσσαλονίκη 2012, 193-198· Τογ Ιδιού, «Ἐπισκοπὴς Μεθώνης τύχες μεταβυζαντινές (1480, 1570)», [*Πρακτικά τῆς Διεθνούς Επιστημονικῆς Συνάντησης «De Venetiis ad Mothosam. Ἐλληνες καὶ Βενετοὶ στὴ Μεθώνη τα χρόνια τῆς βενετοκρατίας», (Μεθώνη, 19-20 Μαρτίου 2010)* (επιμ. Γ. Βαρζελώτη, Ἀγ. Πανοπούλου), *Ελληνικό Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας-Σύλλογος Φίλων Κάστρου Μεθώνης*], Αθήνα-Βενετία 2012, 153-160.

46. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ Ἐπίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος καὶ ἡ πολιτικὴ

πληροφορίες για τον θεσμό του εξάρχου ως οργάνου άσκησης διοικητικού και οικονομικού ελέγχου στις μητροπόλεις και μονές που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο παρέχει σχετική μελέτη της Βασιλικής Διάφα⁴⁷.

Λατινοκρατία

Σε διάκριση με τις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, η διαδρομή που ακολουθεί το μεταβυζαντινό δίκαιο στα ποικίλα σταυροφορικά κρατίδια που ιδρύονται μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 είναι εντελώς ξεχωριστή αφενός μεν λόγω της πολυμορφίας των δικαιιοπολιτικών καθεστώτων που ιδρύονται, αφετέρου δε λόγω της ιδιαιτερότητας που παρουσιάζουν μέσα στο ευρύτερο αυτό πλέγμα οι βενετοκρατούμενες περιοχές, απόρροια της ξεχωριστής αποικιακής πολιτικής που ακολούθησε στις κτήσεις της η Γαληνοτάτη.

Η ιδιομορφία του δικαιιοπολιτικού καθεστώτος της βενετοκρατούμενης Κρήτης, της βενετικής Κύπρου και του Δουκάτου του Αιγαίου, η βυζαντινή νομική παράδοση του ντόπιου πληθυσμού και ο τρόπος υποδοχής των κανονιστικών ρυθμίσεων της Γαληνοτάτης, προβάλλουν ανάγλυφα στις μελέτες του Ιωάννη Χατζάκη οι οποίες επικεντρώνονται στη διερεύνηση: α) του νομικού θεσμού των υιοθετημένων και αναθρεπτών παιδιών⁴⁸, β) στην αποτύπωση των εννόμων σχέσεων μεταξύ αδελφών, νομίμων και νόθων, από την σκοπιά κυρίως του κληρονομικού και εμπραγμάτου δικαίου⁴⁹, γ) στην ανάλυση της τυπολογίας των συμβάσεων μαθητείας⁵⁰, δ) στην επισκόπηση της εφαρμογής των κανονιστικών διατάξεων της Γαληνοτάτης για την πολυτέλεια στον κρητικό πληθυσμό⁵¹ και ε) στη μελέτη του φαινομένου

δρασίς του κατά τὸν Ἄγωνα», [Πρακτικά Ἡμερίδος εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀπὸ Ταλαντίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νεοφύτου Μεταξᾶ, 250 χρόνια ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του. 150 χρόνια ἀπὸ τῆς κοιμήσεώς του. 15 Ὀκτωβρίου 2011, Ἀταλάντη], Αθήνα 2012, 49-58.

47. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΙΑΦΑ, «Πατριαρχικός διοικητικός και οικονομικός έλεγχος στην εκκλησιαστική επαρχία της Ελασσόνας στα μέσα του 19ου αιώνα», [Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 5-6 Δεκεμβρίου 2014], Λάρισα 2015, 157-166.

48. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Υιοθετημένα και «αναθρεπτά» παιδιά. Ο νομικός θεσμός και η πρακτική εφαρμογή του στη κοινωνία της βενετικής Κρήτης», *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 147-180.

49. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Έννομες σχέσεις μεταξύ αδελφών στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *ΕΚΕΙΕΔ* 43 (2011), 135-174.

50. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου/Αντικλήμωρ*, τ. II, ό.π., 1795-1813.

51. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Νόμος και ένδυμα στη βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια», *ΕΚΕΙΕΔ* 45 (2014-2015), 207-287.

της έκθεσης βρεφών στο νομικό και κοινωνικό περιβάλλον της βενετικής Κύπρου⁵². Επιπρόσθετα, το νομικό τοπίο της βενετοκρατούμενης Κρήτης και της λατινοκρατούμενης Νάξου σκιαγραφούνται από τον ίδιο ερευνητή σε επτά μελέτες του που εξετάζουν διεξοδικά ποικίλους θεσμούς του ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, με ιδιαίτερη έμφαση στη νοταριακή πρακτική και στην πλήρη ενσωμάτωση των νοταρίων *in scriptura greca* κατά τον 13ο-15ο αι. στην Κρήτη⁵³.

Οι προσπάθειες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως να συντηρηθεί ανέπαφο το θρησκειοκρατικό και η οργανική εξάρτηση των πληθυσμών ορθόδοξου θρησκειοκράτους στις βενετοκρατούμενες περιοχές καθώς και ορισμένες πτυχές της αντιμετώπισης παρόμοιων αιτημάτων από τους βενετούς επικυρίαρχους εκτίθενται σε σχετική μελέτη του Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου⁵⁴.

Αρχαιολογική έρευνα

Μία παρουσίαση της εργασίας που έχει συντελεσθεί στο γνωστικό πεδίο του μεταβυζαντινού δικαίου θα ήταν βεβαίως ελλιπής χωρίς να γίνει ειδική αναφορά στην σημαντική έρευνα που έχει συντελεσθεί κατά την τελευταία επταετία στο τομέα της χειρόγραφης νομικής παράδοσης. Κατά το διάστημα αυτό νέα κείμενα ανέσχυραν από τη λήθη της ιστορίας οι Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Μάχη Παϊτζη-Αποστολοπούλου, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Γεώργιος Ε. Ροδολάκης, Μάριος Θ. Τάνταλος και ο αείμνη-

52. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Τα «Βρετά» παιδιά. Οι ιδιαίτερες διαστάσεις του φαινομένου της έκθεσης βρεφών στη βενετική Κύπρο», *Νόμος 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάξω)*, ό.π., 485-504.

53. ΙΩΑΝΝΗΣ CHATZAKIS, «Échanges juridiques dans la Grèce vénitienne. Observations à l'occasion de l'institution des «notaires grecs» (*notarius in scriptura greca*) (XIIIe-début du XVIe s.)», *Études Balkaniques* 19-20 (2013-2014), ό.π., 153-185· Τορ Ιδιογ, «Παρατηρήσεις στο δίκαιο των λατινοκρατούμενων και οθωμανοκρατούμενων περιοχών της βυζαντινής αυτοκρατορίας», *ΝοΒ* 61/8 (2013), 2344-2351· Τορ Ιδιογ, «Αναζητώντας τους νοταρίους της Νάξου του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφετηρία το πηγαίο υλικό», *Ναξιακά* 5 (2015), 169-188· Τορ Ιδιογ, «Το δίκαιο στη λατινοκρατούμενη Νάξο (αρχές 13^{ου}-τέλη 16^{ου} αι.)», *Φλέα* 47 (2015), 12-36· Τορ Ιδιογ, «Αγοραπωλησίες ακινήτων στο δικαιοκρατικό περιβάλλον της Νάξου του 16ου αιώνα», *ΕΚΕΙΕΔ* 47 (2017), 141-182· Τορ Ιδιογ, «Νομική προσέγγιση των ναξιακών πωλητηρίων εγγράφων του 16^{ου} αιώνα», [*Ministerium Historiae, Τιμή στον π. Μάρκο Φώσκολο, Κ. Δανούσης, Κ. Τσικνάκης (επιμ.)*], Τήνος 2017, 665-680· Τορ Ιδιογ, «Περίγραμμα των νομικών πηγών της Νάξου. I. Λατινοκρατία-τέλη 16^{ου} αι.», *Ναξιακά* 6 (2017), 135-188.

54. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και βενετοκρατούμενος έλληνοισμός», στον τόμο *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της (επιστ. διεύθυνση Χρ. Μαλτέζου)*, *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας-Βιβλ. αρ. 30*, τ. Α, Αθήνα-Βενετία 2010, 327-333.

στος Καθηγητής της Ιστορίας του Δικαίου Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης. Για λόγους τιμής κρίνουμε σκόπιμο να ξεκινήσουμε την επισκόπηση αυτή από τον τελευταίο. Ειδικότερα:

Ένα αγνοούμενο χειρόγραφο της *Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων* του αρχιμανδριτή Ιωαννίνων Ιακώβου (έτ. 1645) που είχε εντοπίσει και μνημονεύσει ο V. Grumel στην πρώτη έκδοση των *Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople* εντόπισε ο Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης σε συνεργασία με τον π. Μάρκο Φώσκολο, στην Αθήνα, στη βιβλιοθήκη της αποστολικής εξουχίας και μας παραδίδουν την λεπτομερή περιγραφή και την ιστορική του πορεία από την Ήπειρο στην Κωνσταντινούπολη⁵⁵. Σε άλλο άρθρο του, ο Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης θα συμπληρώσει την αλληλογραφία του έτους 1825 μεταξύ του Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων (1780-1857) και του κανονολόγου Gustav Andreevic Rozenkaumpf (1764-1832) με τις απαντήσεις του Κ. Οικονόμου στα ερωτήματα Rozenkaumpf. Με βάση τα νέα αυτά στοιχεία το *Πηδάλιον* του έτ. 1800 αποκαλύπτεται, κατά την προσωπική εκτίμηση του συγγραφέα, ως μία απλή σχολιασμένη ιδιωτική συλλογή, και όχι επίσημη κωδικοποίηση κανόνων κατ' εντολή και επικύρωση του Πατριάρχη⁵⁶.

Νέες πληροφορίες για ένα λανθάνον νομικό χειρόγραφο, το οποίο είχε πριν από την Άλωση περιέλθει στον Θεόδωρο Αγαλλιανό, ιερομνήμονα και δικαιοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας κατά τη βυζαντινή περίοδο και μετέπειτα μεγάλο οικονόμο του Πατριαρχείου, αντλεί ο Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος από πιστό αντίγραφο που τοποθετείται χρονικά στο έτ. 1526 και το οποίο σώζεται με αρ. 286 στη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους⁵⁷. Σε άλλο άρθρο του, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρεται διεξοδικά σε μία αθησαύριστη απόδοση της *Έξαβίβλου* του Αρμενοπούλου στη δημώδη (πριν από το έτ. 1741), πιθανή μνεία της οποίας απαντά στον πρόλογο της εκδόσεως της *Έξαβίβλου* του έτ. 1744 από τον Αλέξιο Σπανός⁵⁸.

Επιπρόσθετα, ο ίδιος ερευνητής σε σχετικό άρθρο του⁵⁹ αναφέρεται δι-

55. ΦΩΣΚΟΛΟΣ Π. ΜΑΡΚΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ένα αγνοούμενο χειρόγραφο τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων καὶ ἡ ἀνεύρεσή του», *Ο Ερανιστής* 28 (2011), 351-358.

56. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, « Ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο στὸν Παῦλο Καλλιγᾶ. «Ένα μάθημα κανονικῶ δικαίου χωρὶς ἀποδέκτες», *Ο Ερανιστής* 28 (2011), 321-350.

57. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο “Αρμενόπουλος” τοῦ Θεόδωρου Αγαλλιανοῦ. Ἡ εἰκόνα μιᾶς νομικῆς πηγῆς ποὺ λανθάνει», *ΕΚΕΙΕΔ* 43 (2011), 175-191. Τοῦ ἴδιου, Σωφρόνιος ὁ Συρόπουλος, *ὁ.π.*, (σημ. 45), 49-63.

58. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ένας Ἀρμενόπουλος ποὺ ἦταν σὲ ἀφάνεια. Μία, ἀκόμα, ἀθησαύριστη ἀπόδοση τῆς «Έξαβίβλου» στὴ δημώδη (ante 1741)», *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 221-236.

59. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «*Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον auctum* (1400 ci.). Ένα χειρόγραφο ἀντίγραφο στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 16^{ου} αἰῶνα». *Τιμητικὸς Τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου/Αντικλήνωρ*, τ. Ι, *ὁ.π.*, 71-83.

εξοδικά σε νομικό κείμενο που χρονολογείται στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αι., δομήθηκε πάνω στο πρότυπο του «Συντάγματος κατὰ στοιχείον» του Ματθαίου Βλάσταρη (έτ. 1334/1335), είναι όμως επηυξημένο με τα με τα ερμηνευτικά υπομνήματα των Ζωναρά και Βαλσαμώνα και τα αυτούσια κείμενα των εκκλησιαστικών και πολιτικών νόμων που αφορούν το κάθε θέμα. Κατά τον συγγραφέα, ποικίλες ενδείξεις θεμελιώνουν την υπόθεση ότι το κείμενο αυτό είχε διασωθεί στην Κωνσταντινούπολη σε χειρόγραφο του β' ημίσεως του 16ου αι., πριν από την ένταξή του στο «Μέγα Νόμιμον», την επίσημη νομική συναγωγή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Νεότερα στοιχεία για τη συλλογή χειρογράφων της Βήσσανης Ηπείρου, μεταξύ των οποίων ένας *Νομοκάνων* του Μανουήλ Μαλαξού με πιθανολογούμενο έτος έκδοσης το 1572, ένα «*Νόμιμον συναθροισθὲν ἐκ διαφορῶν νομίμων*» (*Νομοκάνων* του τύπου «*πάνυ πλουσιώτατον*») και ένα χειρόγραφο στη δημόδη της Έξαβίβλου του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου που είναι γραμμένο το 1741 και δεν ταυτίζεται με τις έως τώρα γνωστές αποδόσεις του Θεοδόσιου Ζυγομαλά ή του Αλεξίου Σπανού παραθέτει η Μάχη Παϊζή-Αποστολοπούλου σε σχετικό της άρθρο⁶⁰.

Οι επιβιώσεις στη μεταβυζαντινή χειρόγραφο παράδοση της βυζαντινής συλλογής διατάξεων ναυτικού δικαίου που επονομάζεται *Νόμος Ροδίων Ναυτικός* (NPN), η ανάλυση του περιεχομένου του άρθρου 20 του NPN περί συμβατικής ευθύνης ναυκλήρου και ναυλωτή σε περίπτωση ελλείψεως εγγράφων εξασφαλιστικών ρητρών και η μετεξέλιξη της νομικής έννοιας του «ναυκλήρου» του NPN στην έννοια του «καραβοκύρη», όπως αυτή διαγράφεται μέσα από μεταβυζαντινές νομικές πηγές, απασχόλησαν τον Γεώργιο Ε. Ροδολάκη σε τρία μελετήματά του⁶¹.

Τα Βασιλικά Ίνστιτούτα, διδακτικό βοήθημα για τους αρχάριους της νομικής επιστήμης του έτους 1706 που αποτέλεσε τη βάση για τη συγγραφή της *Προθεωρίας εἰς τοὺς Νόμους* του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρά, έχει δε ως πιθανό συντάκτη τον Νικόλαο Κομνηνό Παπαδόπουλο, καθηγητή του Κανονικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, παρουσιάζει ο Μάριος Θ. Τάνταλος σε σχετικό άρθρο του⁶².

60. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα χειρόγραφα της Βήσσανης. Νεότερα στοιχεία», [Πρακτικά Α΄ Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισόνη. Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»], τ. 2, Ιωάννινα 2015, 859-872.

61. ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, «... ὕστερον δὲ τὴν βίβλον τετυπωμένην εὐρόντες». Η μεταβυζαντινή πορεία του Νόμου Ροδίων Ναυτικού και η έκδοση του *Ius Graeco-Romanum* του J. Leunclavius», *Νόμος 13* (Πνεύματος δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω), ό.π., 399-413· Τοῦ Ἰαίου, «Με αφορμή το άρθρο 20 του Νόμου Ροδίων Ναυτικού, *Τιμητικός Τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου/Αντικίνησωρ*, ό.π., τ. II, 1543-1562· Τοῦ Ἰαίου, «Από το ναυκλήρο στον καραβοκύρη», *ΕΚΕΙΕΔ* 47 (2017), 183-211.

62. ΜΑΡΙΟΣ Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ, «ΤΑ “ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΑ” (1706). Ένα άθησαύριστο έργο

Σε αναπροσδιορισμό της χρονολογίας και της πατρότητας πατριαρχικού γράμματος αναφερόμενου στην επικύρωση προικοδοτικών αποφάσεων μιας περιοχής που δεν κατονομάζεται και του οποίου την πατρότητα ο Μανουήλ Γεδεών⁶³ είχε αποδώσει στον Πατριάρχη Καλλίνικο Β΄ τον Ακαρνάνα με χρονολογία έκδοσης το έτος 1701 προβαίνει ο Παναγιώτης Μιχαηλάρης σε σχετική μελέτη του κυρίως με βάση: α) νέα στοιχεία προερχόμενα από τον Α΄ κώδικα της Μητροπόλεως Μυτιλήνης και β) με βάση την αυτοψία του ίδιου του εγγράφου που επικαλείται ο Μ. Γεδεών και το οποίο απόκειται στο αρχείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στον Κώδικα Κριτία Α΄⁶⁴.

Ενθυμήσεις και σημειώματα για τις Σέρρες και την περιοχή τους περιλαμβανόμενα στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χειρόγραφους κώδικες οι οποίοι εκλάπησαν από τις Ι. Μονές Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Εικοσιφηνίσσης Δράμας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής και απόκεινται στο Κέντρο Βυζαντινοσλαβικών Σπουδών “Ιβάν Ντούϊτσεβ” της Σόφιας καταγράφει ο αείμνηστος Χαράλαμπος Παπαστάθης σε συνεργασία με τον Βασίλη Κατσαρό, σε δύο κοινές μελέτες τους που δημοσιεύθηκαν το 2010⁶⁵.

“Τόποι μνήμης” και μαρτυρίες από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά (1544-1607) για τους δυστυχείς «Γραικούς» του 16ου αι., οι οποίοι «φευ, άλλοτρίων εισίν· διεσπαρμένοι μέτοικοι, άναμειγμένοι έθνεσι», εκτίθενται σε σχετική μελέτη του Σταύρου Περεντίδη⁶⁶.

Σε άρθρο του το οποίο εστιάζει στην προβληματική της εκδοτικής μεθόδου των μεταβυζαντινών νομικών πηγών, ο Γιώργος Ε. Ροδολάκης αναφέρεται διεξοδικά στην επιχειρηματολογία που έχει διατυπωθεί από το έτος 1951 έως σήμερα σχετικά με την καθιέρωση κανόνων κοινής αποδο-

του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», *Ο Εραμιστής* 28 (2011), 141-159.

63. *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τ. 1, Κωνσταντινούπολις 1888, 70-73· Τοῦ Ἱδιοῦ, «Αἱ περὶ προικοδοσίας ἐπαρχιακαὶ καὶ πατριαρχικαὶ διατάξεις», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Η (1887-1888), κυρίως 215-219.

64. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, «Ἰωάννινα ἢ Μυτιλήνη; Νέα στοιχεία γιὰ τὴν πρώτη γνωστὴ ἀπόπειρα παρέμβασης στὴν προικοδοτικὴ διαδικασίᾳ (ἀρχὲς 18ου αἰ.)», *Ο Εραμιστής* 28 (2011), 121-140.

65. CH. PAPASTATHIS, B. KATSAROS, «“Enthymeseis” (memories) and semeiomata (historical notices)» στὸν τόμο *Monastery Codices, Byzance et les Slaves*, 2010, 57-59 [= *Godišnik Sofijskija Univerzitet “Sv. Kliment Ohridski”/ Centar “Ivan Dujčev”*, τ. 95 (14) 2006] καὶ Τῶν Ἱδίων, «Προδρομικὰ σημειώματα», *Σερραϊκὰ Σύμμεικτα* 2 (2013), 21-86.

66. ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΕΡΕΝΤΙΑΝΗΣ, «Τόποι μνήμης καὶ μαρτυρίες ἀπὸ τὸ Θεοδόσιο Ζυγομαλά γιὰ τοὺς Ρωμηοὺς τοῦ 16^{ου} αἰῶνα», [*Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Εἰδικὴ Συνοδικὴ Επιτροπὴ Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς, Πρακτικὰ Β΄ Συνεδρίου με θέμα: Ἡ ζωὴ τῶν υποδούλων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. (Ἱερά Μονὴ Πεντέλης, 22-23 Νοεμβρίου 2013)*], Ἀθήνα 2014, 149-162.

χής όσον αφορά την έκδοση των χειρογράφων πηγών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου⁶⁷. Τέλος, σε σχετικό της μελέτημα, η Χαρίκλεια Δημακοπούλου παρουσιάζει τις θέσεις της για την ερευνητική ανάγκη της αναδίφησης των αρχείων με σκοπό τη διαπίστωση των πλησιέστερων στην πραγματικότητα διαστάσεων των ιστορικών γεγονότων⁶⁸.

Μετεπαναστατική και καποδιστριακή περίοδος

Στους βασικούς εκφραστές και παράγοντες που διαμόρφωσαν την πολιτειακή ιδεολογία των Ελλήνων κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (διεργασίες πολιτικής εκπροσώπησης, επιδιώξεις των εκπροσώπων, προτεινόμενες μορφές διακυβέρνησης και σχήματα πολιτευμάτων που προτείνονται από την ηγέτιδα τάξη), όπως αυτοί διαφαίνονται μέσα από τις μορφές και τις διακυμάνσεις που προσλαμβάνει η συνταγματική ιδέα στα πολιτεύματα του Αγώνα του 1821, αναφέρεται σχετική μελέτη του Γεωργίου Π. Νάκου⁶⁹. Το “ειδικό βάρος” του συνταγματικού ζητήματος και συγκεκριμένα της διάκρισης μεταξύ της συντακτικής εξουσίας και των συντεταγμένων εξουσιών σε σχέση με τους πολιτικούς ανταγωνισμούς που ανέκυψαν μετά την Επανάσταση του 1821 πραγματεύεται σχετική μελέτη του Ακρίτα Καϊδατζή⁷⁰. Σε άλλο άρθρο του, ο ίδιος συγγραφέας με αφορμή την ακύρωση του νόμου ΝΓ’/1826 περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων με το Ψήφισμα ΛΒ’/1823 της Β’ Εθνοσυνέλευσης, θα υποστηρίξει την άποψη ότι η αντίληψη περί τυπικής υπεροχής του Συντάγματος είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην Ελλάδα ήδη από τα χρόνια της επανάστασης του 1821⁷¹.

Με βάση νέα στοιχεία προερχόμενα από ανέκδοτο υλικό των αρχειακών συλλογών του Υπουργείου Δικαιοσύνης των ετών 1828-1829, η Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη διερευνά τις σκοπιμότητες μίας μακροσκελούς γνωμοδότησης του Υπουργού Δικαιοσύνης Ιωάννη Γενατά που απευθύνεται στον

67. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, «Η «έκδοση» των χειρογράφων πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου. Ιστορία και προβληματισμοί», *EKEIEΔ* 45 (2014-2015), 289-321.

68. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η σημασία της αρχειακής έρευνας στην Ιστορία», *Μνημοσύνη* 18 (2010-2012), Αθήνα 2012, 564-569.

69. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Οι μορφές των Πολιτευμάτων του Αγώνα του 1821 ως αφετηρία αναδείξεως της εσωτερικής φιλοσοφίας των ιδεών, θέσεων και τάσεων των επαναστατησάντων Ελλήνων», *Αντικείμενο/Τιμητικός Τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου*, τ. ΙΙ, *ό.π.*, 1125-1147.

70. ΑΚΡΙΤΑΣ ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, «Η διάκριση συντακτικής και συντεταγμένων εξουσιών μέσα από ένα επεισόδιο μεταξύ Εθνοσυνέλευσης και Θ. Κολοκοτρώνη το 1823», *Δίκαιο και Ιστορία* 2, *ό.π.*, 199-209.

71. ΑΚΡΙΤΑΣ ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, «Ο πρώτος ελληνικός νόμος που κρίθηκε αντισυνταγματικός: ν. ΝΓ/1826 περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων», *Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου* 60 (2016), 307-326.

Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια την 12η/11/1829. Πρόκειται για γνωμοδότηση η οποία, όπως προκύπτει από την ανασυγκρότηση του περιεχομένου του εγγράφου με βάση ανέκδοτα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της ίδιας περιόδου, επικεντρώνεται στην ενδεικνυόμενη διαδικασία με την οποία θα πρέπει να διευθετούνται τα αιτήματα του ευρωπαϊκού εμπορικού κόσμου που αφορούν αποζημιώσεις φορτίων σκαφών που έπλεαν υπό ευρωπαϊκή σημαία ανά το Αιγαίο με την κατηγορία ότι είχαν αρπαγεί από έλληνες καταδρομείς ή πειρατές για ιδιοτελείς σκοπούς⁷². Πρόσθετα ζητήματα όπως: i) τα όρια εφαρμογής της αρχής της μη αναδρομικότητας των νόμων κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο, ii) η θεώρηση του ρωμαϊκού δικαίου ως του κοινού “κατά λόγον” (*ratio scripta*) δικαίου των ευρωπαϊκών εθνών, iii) η εφαρμογή του ΙΒ΄ Ψηφίσματος (Δ΄ Εθνική Συνέλευση του Άργους, 2.8.1828) που επέβαλε μία μορφή υποχρεωτικής διαιτησίας για την επιδίκαση αποζημιώσεων επί αδικοπραξιών μεταξύ ελλήνων υπηκόων, τέλος δε iv) το ζήτημα της δέσμευσης του νέου ελληνικού κράτους από διεθνείς συμβάσεις που είχαν συνολογηθεί στο παρελθόν μεταξύ των διαφόρων κρατών και της Υψηλής Πύλης (κυρίως όσον αφορά το προνόμιο ετεροδικίας των εμπορευομένων υπό ξένη σημαία), διερευνώνται στη μελέτη αυτή.

Η διείσδυση δογματικών θέσεων της Σχολής του Φυσικού Δικαίου κατά την κριτική ερμηνευτική προσέγγιση του ρωμαιο-βυζαντινού δικαίου είναι εμφανής, όπως επισημαίνει η ίδια συγγραφέας σε τρεις μελέτες της⁷³, και σε άλλες γνωμοδοτήσεις ή νομικά υπομνήματα της περιόδου της καποδιστριακής διακυβέρνησης. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις των νομικών της εποχής σε κείρια προβλήματα της εποχής αυτής (δικαίωμα της αυτοσυντήρησης ή αυτοδιάθεσης των κρατών, εμπορικές σχέσεις της νεοσύστατης Ελληνικής Πολιτείας, εξόφληση κοινοτικών δανείων, οργάνωση της δικαιοσύνης κ.ά.), αποκαλύπτει, κατά την εκτίμηση της ερευνήτριας, μια περαιτέρω κριτική επεξεργασία των νομικών δογμάτων που αναδύθηκαν στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες υπό την πίεση των σοβαρών κοινωνικών και οικονομικών ανατροπών του 16ου-19ου αι. Επιπρόσθετα όμως η ευρύτα-

72. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Κριτικές παρατηρήσεις για τη νομική θεμελίωση του νέου ελληνικού κράτους. Με βάση ανέκδοτο υπόμνημα προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (12.11.1829)», *EKEIEA* 44 (2012), 277-403.

73. LYDIA PAPARRIGA-ARTÉMIADI, «Entre histoire et *recta ratio* (ὀρθός λόγος) – Techniques des modifications latentes dans le domaine de la justice du nouvel État hellénique (1828-1831)», στον τόμο *Études Balkaniques. Cahiers P. Belon* 19-20 (2013-2014), *ό.π.*, 211-259. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ο «ὀρθός λόγος» ως ρυθμιστικός παράγων του νεοελληνικού νομικού βίου», *EKEIEA* 46 (2016), 213-274. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Η έννοια του «ὀρθού λόγου» στον νεοελληνικό νομικό βίο: Ρυθμιστής ή καταλύτης;», *Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλαο Κ. Κλαμαρή*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, 875-906.

τη αξιοποίηση στα νομικά υπομνήματα της καποδιστριακής περιόδου της έννοιας του «ορθού λόγου», –έννοιας η οποία, όπως αποκαλύπτει πλήθος χωρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής νομικής γραμματείας, όχι μόνον δεν ήταν άγνωστη, αλλά είχε βαθύτατα εδραιωθεί στο κοινό αίσθημα περί δικαίου της ευρύτερης περιοχής– ενδέχεται να υποδηλώνει την ανάπτυξη μίας νομοτεχνικής πρακτικής που έντεχνα αποσκοπούσε στον κατευνασμό της κοινωνικής αντιπαλότητας και στην εξασφάλιση ευρείας κοινωνικής συναίνεσης για την αποτροπή ανεπιθύμητων εξωγενών παρεμβάσεων σε μία ιδιαίτερα ταραχώδη περίοδο.

Η εσωτερική διοικητική πολιτική της καποδιστριακής διακυβέρνησης και η μέριμνα που καταβλήθηκε για την καλύτερη διοίκηση των επαρχιών του νέου ελληνικού Κράτους αποτελεί το αντικείμενο κοινής μελέτης της Χαρίκλειας Γ. Δημακοπούλου με τον εκλιπόντα ιστορικό του δικαίου Γεώργιο Δ. Δημακόπουλο⁷⁴.

Η επίδραση των ευρωπαϊκών κωδικοποιήσεων των αρχών του 19ου αι. στις επιμέρους ρυθμίσεις των κωδίκων των παραδουναβίων ηγεμονιών της ίδιας περιόδου, αποτελεί το αντικείμενο μελέτης της Δάφνης Πέννα⁷⁵. Όπως παρατηρεί η συγγραφέας η επίδραση αυτή είναι εμφανής, παρά την επίκληση στα προσίμια των νομοθετημάτων αυτών του βυζαντινού δικαίου περισσότερο ως ενός συνεκτικού ιδεολογήματος που θα διεκόλυne την αποδοχή των νέων ρυθμίσεων από τους επιτόπιους πληθυσμούς.

Ο βίος και η δράση διαπρεπών ελλήνων νομικών του 18ου-19ου αι. που συνέβαλαν σημαντικά στην εδραίωση και προώθηση της νομικής επιστήμης στο νέο ελληνικό κράτος, και συγκεκριμένα του κόμη Alerino Palma (1776-1851) ο οποίος μετείχε ενεργά στις πρώτες προσπάθειες για σύνταξη ελληνικού Αστικού Κώδικα, του φαναριώτη Θεοδώρου Γεωργίου Νέγρη, κυρίως ως πρωτεργάτη για τη σύνταξη ενός συμπιλήματος Αστικής Νομοθεσίας βυζαντινής προέλευσης, και των καθηγητών του διοικητικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Εμμανουήλ Π. Κόκκινου και Γεωργίου Ι. Αγγελόπουλου, παρουσιάζονται σε τέσσερα μελετήματα της Χαρίκλειας Δημακοπούλου⁷⁶.

74. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Περιφερειακή Διοικητική Όργανωσις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, 1828-1833. Περιληπτική Ἐκθεσις», [Πελοποννησιακά, τόμ. Α2 (2011). Στέφανος εἰς Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον], Αθήνα 2011, 335-386.

75. ΔΑΦΝΗ ΠΕΝΝΑ, «Droit déguisé. Quelques considérations sur le rôle du droit byzantin dans la genèse des codes en Europe orientale au XIXe siècle», *Études Balkaniques. Cahiers P. Belon* 19-20 (2013-2014) ό.π., 189-210.

76. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο νομικός Κόμης Alerino Palma. Περί τοῦ πρώτου σχεδίου Αστικοῦ Κώδικος παρ' ἡμῖν», *Νόμος 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκῳ)*, ό.π., 171-188. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Théodore Négris et l'introduction des lois byzantines dans l'État Néohellénique», *Αντικλήνωρ/Τιμητικός Τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου*, τ. Ι, ό.π.,

Δίκαιο του νεότερου ελληνισμού

Το ζήτημα της νομιμοποίησης ορισμένων εμπράγματων δικαιωμάτων επί αλλοτριών γαιών που είχαν κτηθεί νομότυπα υπό το καθεστώς της οθωμανικής περιόδου απασχόλησε τον Γεώργιο Π. Νάκο σε τρεις μελέτες του. Στις δύο από αυτές, οι οποίες αναφέρονται στη νομοθετική φορολογητική πολιτική που ακολουθήθηκε τόσο επί της Αντιβασιλείας του Όθωνα, όσο και επί των μετέπειτα ελληνικών κυβερνήσεων, εξετάζεται κυρίως το ζήτημα της νομιμοποίησης ιδιωτικών εμπραγμάτων δικαιωμάτων μέσω της διαμόρφωσης πλασματικών αντιστοιχιών με έννοιες και θεσμούς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου⁷⁷. Σε άλλη μελέτη του ίδιου συγγραφέα επιχειρείται η ερμηνευτική αξιολόγηση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ενός μεγάλου αριθμού αγιορειτικών μετοχίων της Θάσου, η οποία πραγματοποιήθηκε με σκοπό την αποκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων καλλιεργητών και είχε ως νομιμοποιητική βάση τον Ν.5377/6.7.1932 και τα Νομοθετικά Διατάγματα-Υπουργικές Αποφάσεις που επακολούθησαν. Το όλο θέμα, όπως ο ίδιος επισημαίνει, θα πρέπει να θεωρηθεί ως μία ειδικότερη έκφανση του λεγομένου «Μετοχικού Ζητήματος» το οποίο πυροδότησε πολλαπλές εντάσεις στις σχέσεις μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και των Μονών του Αγίου Όρους⁷⁸. Επιπρόσθετα, η σφαιρική αποτύπωση και αξιολόγηση του δικαιοκώ πλαισίου που εισάγεται στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913 αποτελεί το αντικείμενο εκτεταμένης

459-478· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ο Χίος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Έμμανουήλ Πέτρος Κόκκινος και τὸ πρῶτον ἐγγχειρίδιον Διοικητικοῦ Δικαίου ἐν Ἑλλάδι», *Ἐπιθεώρησης Δημοσίου καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου* 54.2 (2010), 288-312· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ο Γεώργιος Ί. Ἀγγελόπουλος καὶ τὸ ἔργον τοῦ Johann Caspar Bluntschli: *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Κράτους*» [*Κιβωτὸς Φιλίας. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Θεόδωρο Ί. Παναγόπουλο*], *Αθήνα-Θεσσαλονίκη* 2011, 293-314.

77. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Οι μετὰ τὴν ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 φορολογικοὶ καὶ λοιποὶ συναφεῖς νόμοι, διαμορφωτικοὶ νομικῶν ιδιωτικῶν δικαιωμάτων», *στον Τιμητικὸ Τόμο Καθηγητῆ Ν. Ί. Μπάρμπα «Δημόσια Οικονομικὰ καὶ Δίκαιο»*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, 305-322 (= *Μακεδονικά* 40 (2013-2014), 149-172)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Δικαικὲς ἀντινομίαις τοῦ ἀπώτερου ιστορικο-δικαιοκώ παρελθόντος: Ἡ «ἀπαξίωση» τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου», *Δίκαιο καὶ Ἱστορία* 2, ὅ.π., 171-198 (= *Τιμητικὸς Τόμος Ομοτίμου Καθηγητοῦ Χρηστογεώργη Καλτσίκη, Τμήμα Αγρονόμων καὶ Τοπογράφων Μηχανικῶν, ΑΠΠων καὶ Τοπογράφων Μηχανικῶν*, Θεσσαλονίκη 2015, 51-76).

78. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Στοιχεῖα ἀπαλλοτριωτικῶν ἀποφάσεων Ἀγιορειτικῶν μετοχιῶν τῆς Θάσου», *ΕΚΕΙΕΔ* 47 (2017), 213-243 (καὶ σε πιο συνεπτυγμένη μορφή ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐξελικτικὴ πορεία τῶν μεταβυζαντινῶν μετοχιῶν ἐκτὸς τοῦ Αγίου Όρους: ἐνδεικτικὲς ἀναφορὲς ἀπαλλοτριωτικῶν ἀποφάσεων μετοχιῶν τῆς Θάσου», [*Πρακτικὰ τοῦ Θ' Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου με θέμα «Ἡ ἐξακτίωση τοῦ Αγίου Όρους στὸν Ορθόδοξο κόσμο: Τα μετόχια»*, Θεσσαλονίκη 21-23/11/2014], Θεσσαλονίκη 2015, 161-174).

έρευνας του ίδιου συγγραφέα⁷⁹, ενώ οι νομικές βάσεις της αγροτικής μεταρρυθμιστικής πολιτικής της προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης του Ελευθερίου Βενιζέλου αποτελούν το αντικείμενο άλλης μελέτης του όπου γίνεται εξειδικευμένη αναφορά στις θέσεις και στις απόψεις του υπουργού Ανδρέα Μιχαλακόπουλου κατά την περίοδο 1916/1917⁸⁰.

Τα κύρια θέματα που αφορούν το νομικό καθεστώς της ακίνητης ιδιοκτησίας των ιερών Μονών του Αγίου Όρους επί οθωμανικής κυριαρχίας (με έμφαση στο ιδιαίτερο καθεστώς του άρθρου 122 του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών της 21.4.1858, τη νομική προσωπικότητα και, κατ' επέκταση, τη δικαιοκτητική ικανότητα των μονών) καθώς και την εισδοχή του στην ελληνική δικαιοταξία μετά την Απελευθέρωση του 1912 και την ενσωμάτωση της Αθωνικής Πολιτείας στην ελληνική επικράτεια εξετάζει διεξοδικά η Σοφία Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου σε σχετική μελέτη της⁸¹. Εξάλλου, μία εκτενής ανάλυση και αξιολόγηση των ρυθμίσεων του Ν.2508/1920 με τις οποίες καταργήθηκε το προηγούμενο νομικό καθεστώς που προέβλεπε για τις ορθόδοξες χριστιανικές κοινότητες και τα θρησκευτικά και άλλα ευαγή καταστήματα ο οθωμανικός «συνταγματικός» χάρτης Χάττι Χουμαγιούν της 18ης/2/1856 (και οι συναφείς εφαρμοστικοί του νόμοι και οδηγίες της Υψηλής Πύλης), επιχειρείται σε άλλη μελέτη της ίδιας συγγραφέως που εκπονήθηκε με αφορμή δικαστική διαμάχη για την αναγνώριση της κυριότητας της Αγιορειτικής Μονής Κουτλουμουσίου επί ιδιοκτησίας κείμενης στη Χαλκιδική⁸². Η εξέλιξη του θεσμού της χρησικτησίας από το οθωμανικό εμπράγματο δίκαιο έως τις νομοθετικές ρυθμίσεις του νεότερου ελληνικού κράτους και της Κρητικής Πολιτείας εκτίθεται συνοπτικά σε άλλη μελέτη της Σοφίας Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου που εστιάζει κυρίως στην παρουσίαση του θεσμού αυτού κατά τη ρωμαϊκή και ιουστινιάνειο περίοδο⁸³ ενώ η

79. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Το νέο σύστημα δικαίου στη Μακεδονία Μετά και Κατά την Απελευθέρωση των Νέων Χωρών από τον οθωμανικό ζυγό», *ΕΚΕΙΕΔ* 46 (2016), 275-364.

80. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ, «Ο «μεταβολισμός» της αγροτικής ιδιοκτησίας ως πολιτική της Προσωρινής Κυβέρνησεως Θεσσαλονίκης (Ελευθερίου Βενιζέλου)», [*Πρακτικά Συμποσίου (3 & 4 Οκτωβρίου 2016) «Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων (Ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά)*], Θεσσαλονίκη 2017, 131-150.

81. ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Το νομικό καθεστώς της ακίνητης ιδιοκτησίας των Αγιορειτικών Μονών επί τουρκοκρατίας και ο μεταβολισμός του μετά την Απελευθέρωση», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 56-57 (2011-2012), 93-120.

82. ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Σκέψεις με αφορμή την Εφ. Θεσ. 1002/2010», [*Τουρκολογικά. Τιμητικός Τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου (επιμ. Γ. Σαλακίδη)*], Εκδόσεις Α. Σταμούλη 2011, 323-352.

83. ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Η εξέλιξη του θεσμού της χρησικτησίας από το αρχαιότερο Ρωμαϊκό Δίκαιο μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα», [*3ο Πανελλήνιο*

ιστορική εξέλιξη και ειδικότερες παράμετροι του θεσμού της έκτακτης χρησικτησίας στα ακίνητα των μονών εκτίθενται διεξοδικά σε κοινή μελέτη του Κωνσταντίνου Γ. Παπαγεωργίου και του Αλέξανδρου Ι. Λιαρμακόπουλου που εκκινεί από την απόφαση ΜΠρΖακυνθ. 97/2015⁸⁴.

Εκκινώντας από τη μακρά δικαστική αντιπαράθεση σχετικά με το νομικό καθεστώς του Ιερού Ναού του Αγίου Σπυριδώνος Λευκάδας, αλλά και πλήθος άλλων συναφών δικαστικών διενέξεων σε διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας, ο Κωνσταντίνος Γ. Παπαγεωργίου εξετάζει διεξοδικά: α) τη νομική φύση και το περιεχόμενο του βυζαντινού εκκλησιαστικού θεσμού της «κτητορείας», β) τις επί μέρους εκφάνσεις του κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, γ) τη διάκρισή του από το ρωμαιοκαθολικής προελεύσεως «πατρωνικό δικαίωμα» (*jus patronatus privatum/publicum*), δ) τις εθιμικές παραλλαγές και τη μετεξέλιξή του σε ορισμένες περιοχές του λατινοκρατούμενου ή οθωμανοκρατούμενου ελληνισμού (Κέρκυρα, Χίος), τέλος δε ε) τις νομολογιακές εφαρμογές του κτητορικού δικαίου στη σύγχρονη ελληνική νομική πραγματικότητα με βάση τα άρθρα 51 και 53 ΕισΝΑΚ⁸⁵.

Η εργώδης προσπάθεια για τη θέσπιση Διοικητικής Δικαιοσύνης κατά την πρώτη Οθωνική περίοδο, το έργο τών ιδρυθέντων φορολογικών δικαστηρίων, η κατάργησή τους κατά το έτος 1844 και οι άτολμες προσπάθειες για επανίδρυσή τους μέχρι το τέλος του 19^{ου} αι. παρουσιάζονται διεξοδικά σε σχετικό έργο του εκλιπόντος ιστορικού του δικαίου Γεωργίου Δ. Δημακόπουλου και της Χαρίκλειας Γ. Δημακοπούλου το οποίο μόλις είδε το φως της δημοσιότητας⁸⁶.

Συνέδριο ΚΕΚΤΗΜΕ, Ηράκλειο Κρήτης (9-10 Ιουνίου 2017, Χρησικτησία και Εθνικό Κτηματολόγιο (επιμ. Γ. Διαμαντόπουλος)], Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2017, 29-44.

84. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ι. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η χρησικτησία στα εκκλησιαστικά ακίνητα: Παρατηρήσεις στην απόφαση ΜΠρ.Ζακυνθ. 97/2015», *Εφαρμογές Αστικού και Αστικού Δικονομικού Δικαίου* 8-9 (2015), 762-772 όπου και ειδικότερες παρατηρήσεις των δύο συγγραφέων σχετικά με την εφαρμογή εμπράγματων θεσμών του προϊσχύσαντος βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και τη νομική αξιολόγηση δημοσίων ή ιδιωτικών εγγράφων ως «τίτλων ιδιοκτησίας» σε δικαστικές διαμάχες (βλ. ειδικότερα στις σελ. 769-772 της μελέτης).

85. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Όψεις επιβίωσης του κτητορικού θεσμού (κτητορείας) στη σύγχρονη ελληνική έννομη τάξη», *ΕΚΕΙΕΔ* 47 (2017), 245-273. Βλ. επίσης Τοῦ Ιαίου, «Η πρόσφατη δικαστική διένεξη για την κυριότητα της περιοχής του Ναυαγίου Ζακύνθου και μία σύγχρονη εφαρμογή του Ενετικού Δικαίου. Η απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ζακύνθου 97/20-7-2015 και το 'πατρωνικό δικαίωμα' (Jus Patronatus)», *Δίκαιο και Ιστορία* 2, ό.π., 229-236.

86. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η οργάνωσις τῆς Διοικητικῆς Δικαιοσύνης κατὰ τὴν περίοδον 1833-1844. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου*, [Πηγές και Μελέτες της Ελληνικής Ιστορίας], εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2017, 312 σελ.

Η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων και οι απόψεις της ελληνικής νομικής επιστήμης κατά την περίοδο 1844-1935 σχετικά με το ζήτημα του επιτρεπτού, του εύρους και των αποτελεσμάτων του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων αποτελούν το αντικείμενο εκτενούς μονογραφίας του Ακριτά Καϊδατζή⁸⁷.

Ειδικότερες πτυχές της νεότερης νομικής μας ιστορίας επιχειρεί να δι-αλευκάνει η Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου σε μελέτες της οι οποίες επικεντρώνονται: i) στη διερεύνηση του ζητήματος του όρκου των κληρικών με αφορμή τη νομική διαμάχη Οικονόμου-Φαρμακίδη του έτ. 1848⁸⁸, ii) στην παρουσίαση του νομικού πλαισίου και των παραβιάσεών του κατά την δίκη των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής του έτους 1922⁸⁹ και iii) στην έκθεση του ιστορικού της επανίδρυσης του Συμβουλίου της Επικρατείας κατά το έτος 1928/29⁹⁰. Τέλος, στη νομική θεμελίωση της επιλογής της Κορίνθου ως πρώτης πρωτεύουσας του Νεοελληνικού Κράτους καθώς και στο νομοθετικό έργο που επιτελέστηκε εκεί, κατά το σύντομο διάστημα που παρέμεινε πρωτεύουσα, αναφέρεται η τελευταία μελέτη του Γεωργίου Δ. Δημακόπουλου⁹¹.

Ιστοριογραφία-θεωρία και μεθοδολογία δικαίου

Η διαγραμματική παρουσίαση των εξελίξεων του συνόλου του Ελληνικού Δικαίου από το 1822 έως το 1913 και η επισήμανση των μακροβιότερων νομοθετημάτων αυτής της περιόδου επιχειρείται σε άρθρο της Χαρίκλειας Δημακοπούλου⁹².

87. ΑΚΡΙΤΑΣ ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, *Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα (1844-1935)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, 666 σελ.

88. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ ζήτημα τοῦ ὄρκου τῶν κληρικῶν καὶ ἡ ἀντιδικία Οἰκονόμου-Φαρμακίδη», [*Πρακτικά Συνεδρίου «Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. 150 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του, 1857-2007»*], Αθήνα 2016, 141-156.

89. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ Ἑκτακτον Στρατοδικεῖον πρὸς ἐκδίκασιν τῶν Ἰστορίας», [*Κατὰ τῶν ὑπαιτίων τῆς Ἐθνικῆς Καταστροφῆς*] κατηγοριῶν (1922). Σελίδες Νομικῆς Ἰστορίας», [*Ἰδρυμα Ἰστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Ἡ δίκη τῶν Ὀκτῶ καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν Ἐξ. Ἔνα δράμα τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ*], Αθήνα 2010, 59-114.

90. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἴδρυσις τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, Δεκέμβριος 1928-Μάιος 1929», [*Ἰδρυμα Ἰστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Ἀνακωνώσεις Ἡμερίδος (15 Μαΐου 2014) μετὴν εὐκαιρία τῆς ἐπαναλειτουργίας τοῦ Ἰδρύματος*], Αθήνα 2015, 29-57.

91. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Κόρινθος «καθέδρα» (πρωτεύουσα) τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους (Φεβρουάριος-Μάιος 1822)», [*Πρακτικά τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Κόρινθος 26-28 Σεπτεμβρίου 2008)*]. Ἀφιέρωμα στὴν αἰώνια Κόρινθο], Αθήνα 2010, 263-284.

92. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἐξέλιξις τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ.

Το δίκαιο ως ιστορικό φαινόμενο, όπως εμφανίζεται μέσα από τις θεωρίες που ανέπτυξαν οι κυριότεροι εκπρόσωποι της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου (Hugo, Eichorn, Sanigny, Puchta, Beseler), οι βασικοί πόλοι της διδασκαλίας και των αντιπαραθέσεων τους και η κριτική που ασκήθηκε ως προς τη δομή και τη διαδικασία της νομικής ερμηνείας από την ελεύθερη σχολή του δικαίου (Ehrlich, Kantorowicz, Geny) παρατίθενται από τον Σταύρο Κιτσάκη σε δύο μελέτες του⁹³.

Η μελέτη της ελληνικής νομικής επιστήμης και των συναφών δογματικών κατευθύνσεων της κατά τη νεότερη περίοδο αποτελεί τον πυρήνα των μελετημάτων του Παναγιώτη Κ. Τσούκα σε άρθρα του που εστιάζονται: α) στη εισδοχή των νέων αντιλήψεων περί της ερμηνείας του δικαίου στην Ελλάδα κατά τις αρχές του 20ου αι. και, κατ' επέκταση, στη μετάβαση από τον «πανδεκτισμό» στην τελολογία, β) στην ιστορική αξία της γνωμοδότησης ως διακεκριμένου είδους της νομικής γραμματείας και γ) στην ανάλυση του περιεχομένου του βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών του 1874 επί της ποινικής διώξεως του Χαριλάου Τρικούπη⁹⁴. Επιπρόσθετα, κατά τα έτη 2010-2013, με την επιμέλεια του Παναγιώτη Κ. Τσούκα και υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών και του Ιδρύματος Γαζή-Τριανταφυλλόπουλου, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έκδοση των Άπάντων του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου, όπου αναδημοσιεύονται: i) οι συμβολές του σπουδαίου αυτού νομοδιδασκάλου στο νομοθετικό έργο το οποίο κατά τρόπο συστηματικό και με ευρεία κοινωνική στόχευση ανέπτυξαν στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι κυβερνήσεις του κατά τη χρονική περίοδο 1910-1932, ii) το προσχέδιο του ενοχικού δικαίου το οποίο κατήρτισε ως μέλος της Επιτροπής Συντάξεως του Αστικού Κώδικα και η επ' αυτού αιτιολογική έκθεση του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλό-

και τὰς ἀρχὰς τοῦ Κ' αἰ. Δισταγμοὶ καὶ πρωτοβουλία», [Λέσχη Φιλελευθέρων - Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Ἀνακοινώσεις Ἡμερίδος (18 Μαρτίου 2009) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου], Αθήνα 2010, 86-93.

93. ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΙΤΣΑΚΗΣ, «Η Ιστορικότητα του Δικαίου. Το δίκαιο ως ιστορικό φαινόμενο στη θεωρία της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου», *ΕΚΕΙΕΔ* 45 (2014-2015), 341-383· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εννοιοκρατία και Ελεύθερη Σχολή του Δικαίου. Οι εποχές της μεθοδολογίας του δικαίου και ο νομοθέτης του Αστικού Κώδικα», *Δίκαιο και Ιστορία* 2, ό.π., 211-228.

94. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ, «Από τον «πανδεκτισμό» στην «τελολογία». Η ανακάλυψη της νομικής μεθόδου ερμηνείας στην Ελλάδα (1906-1932)», *ΝοΒ* 64 (2016), 410-413· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η γνωμοδότηση ως είδος της νομικής γραμματείας», *ΝοΒ* 59 (2011), 1812-1818· ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΛΕΡΙΑΝΟΥ, «Το ποινικό παρελθόν της «αρχής της δεδλωμένης». Το από 23.7.1874 βούλευμα του Συμβουλίου των εν Αθηναις Πλημμελειοδικών επί της ποινικής διώξεως του Χαριλάου Τρικούπη για το «Τις πταίει;», *Ελληνική Δικαιοσύνη* τεύχος 50 (2010), 1564-1576 (επιμέλεια αναδημοσίευσής του βουλεύματος και εισαγωγικό σημείωμα από κοινού με την ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΛΕΡΙΑΝΟΥ).

πουλου, iii) ο Ελληνικός Αστικός Κώδιξ που προήλθε από τη γραφίδα του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου και του Γεωργίου Μαριδάκη, iv) οι γνωμοδοτήσεις του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου και τέλος, v) τα μη νομικά δημοσιεύματά του τα οποία ενδέχεται να παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την ιστορία του δικαίου⁹⁵. Επίσης το έτος 2013, με την επιμέλεια του Παναγιώτη Κ. Τσούκα, εκδόθηκαν σε αυτοτελή τόμο κείμενα που αφορούν την πανεπιστημιακή διδασκαλία, το νομοπαρασκευαστικό και επιστημονικό έργο και τη δημόσια δράση του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλο⁹⁶, ενώ οι κοινωνιστικές θέσεις και η στράτευσή του στο γλωσσικό ιδεώδες του δημοτικισμού προβάλλουν ανάγλυφα μέσα από την εξιστόρηση της κριτικής που άσκησε ο διαπρεπής αυτός νομικός στο αρ.13/1912 βούλευμα των Εφετών Λαρίσης σχετικά με τη διδασκαλία μαθημάτων στη δημοτική γλώσσα, της συναφούς αγόρευσής του στη δίκη του Εφετείου Ναυπλίου του 1914 και της συνηγορίας του υπέρ του Ιω. Κακριδή το έτ. 1942⁹⁷. Ενδιαφέρουσες πτυχές των απαρχών της νομικής αρθρογραφίας στην Ελλάδα και της συμβολής της στο νομοθετικό έργο και στην καλλιέργεια της νομικής επιστήμης αποκαλύπτουν δύο άρθρα του Παναγιώτη Κ. Τσούκα που αναφέρονται στη νομική επιθεώρηση «Δικαιοσύνη» του Πέτρου Θηβαίου και της περί αυτόν ομάδας δημοσιογράφων (1906-1910) καθώς και στην ομώνυμη «Δικαιοσύνη» που εκδόθηκε από ευάριθμη ομάδα Αθηναίων δικηγόρων κατά τα έτη 1923-1938⁹⁸. Τέλος, ένα πρόσωπο που σφράγισε με την πορεία και τη δράση του όχι μόνο τον νομικό, αλλά και τον πολιτικό και κοινωνικό βίο της νεότερης Ελλάδας, ανασύρει από τη λήθη της ιστορίας ο ίδιος συγγραφέας σε άρθρο του που αναφέρεται στον εισαγγελικό λειτουργό και μετέπειτα βουλευτή Αριστείδη Κ. Οικονόμο (1835-1890)⁹⁹.

95. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ (επιμ.), *Άπαντα Κωνσταντίνου Δ. Τριανταφυλλόπουλου*, τ. Γ₁ (2010), 279 σελ./ τ. Γ₂ (2010), 575 σελ./ τ. Γ₃ (2010), 648 σελ. /τ. Δ (2011), 437 σελ./ τ. Ε (2013), 354 σελ. Οι προηγηθέντες τόμοι (Α και Β₁, Β₂) είχαν εκδοθεί υπό την επιμέλεια του ίδιου τα έτη 2008 και το 2009 αντιστοίχως.

96. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ, *Κείμενα για τον Κωνσταντίνο Δ. Τριανταφυλλόπουλο 1918-2010*, Ακαδημία Αθηνών / Ίδρυμα Γαζή – Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα 2013, σσ. 475.

97. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, το κίνημα του δημοτικισμού και η δημοτική γλώσσα», *Τιμητικός Τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, τ. Π, Αθήνα - Κομοτηνή 2010, 2929-2984 και με προσθήκες στον τόμο *Κείμενα για τον Κωνσταντίνο Δ. Τριανταφυλλόπουλο 1918-2010*, Ακαδημία Αθηνών / Ίδρυμα Γαζή – Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα 2013, 335-402.

98. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ, «Η εφημερίδα «Δικαιοσύνη» (1923-1938)», *ΝοΒ* 64 (2016), 1948-1971, 2338-2361· Τοῦ Ἰδιοῦ, «Η εφημερίδα «Δικαιοσύνη» (1906-1910). Οι απαρχές της νομικής δημοσιογραφίας στην Ελλάδα», *Τιμητικός τόμος Σπ. Ν. Τρωιάνου/Αντικλήνωρ, ό.π.*, τ. Π, 1757-1785.

99. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ, «Αριστείδης Κ. Οικονόμος. Πολιτική, κριτική και κοινωνική αμφισβήτηση. Λαϊκή συλλογική συνείδηση, αστικός εκσυγχρονισμός και εθνική

Με εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις του Σπύρου Ν. Τρωιάνου και υπό την επιμέλεια της Διευθύνουσας του ΚΕΙΕΔ Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, κυκλοφόρησε το 2016 το έργο του ουσιαστικού θεμελιωτή της νομικής βυζαντινολογίας Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal: *Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838*¹⁰⁰. Πρόκειται για ένα πρωτοποριακό ερευνητικό ταξίδι μύησης στις απομονωμένες και δυσπρόσιτες βιβλιοθήκες της ελληνικής Ανατολής από το οποίο, όπως είναι γνωστό, ανασύρθηκαν από τον νεαρό Zachariä τα κείμενα των πηγών του έως τότε άμορφου και απροσπέλαστου βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου. Εξάλλου, στοιχεία για τη λειτουργία της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και την πολιτισμική ζωή της Αθήνας που αντλούνται από το περιεχόμενο δύο βιβλίων του Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal¹⁰¹ παρουσιάζει σε άρθρο του ο Σπύρος Ν. Τρωιάνος¹⁰². Τέλος, η προσωπικότητα και η ερευνητική δραστηριότητα του διαπρεπούς ερευνητή και ιστορικού του Μεταβυζαντινού Δικαίου Δημητρίου Σ. Γκίνη παρουσιάζονται σε σχετικό άρθρο του Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου¹⁰³.

Αντί άλλου επιλόγου θεωρούμε σκόπιμο να ολοκληρώσουμε την παρουσίαση αυτή με τις επιστημονικές συνεισφορές των τακτικών μελών της Ακαδημίας Αθηνών και μελών της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου στον επιστημονικό κλάδο της

ολοκλήρωση στη σκεψη και τη δράση ενός νομικού του ελληνικού 19^{ου} αιώνα», *Τιμητικός Τόμος Μαριανού Δ. Καράση. Δίκαιο και θεωρία του δικαίου*, Αθήνα 2014, 209-255.

100. Κ. Ε. ZACHARIÄ [VON LINGENTHAL], *Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838*, εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *ΕΚΕΙΕΔ* 47, *Παράρτημα 14*, Αθήνα 2016, σσ. 214. Το έργο περιλαμβάνει την ελληνική μετάφραση των κεφαλαίων 9-15 του γερμανικού πρωτοτύπου διότι ο μεταφραστής έκρινε ότι τα κεφάλαια που αναφέρονται στη Βιέννη, στις ιταλικές πόλεις και τη Μάλτα δεν εμφανίζουν ενδιαφέρον για τον έλληνα νομικό (τον πίνακα περιεχομένων όλου του βιβλίου με τη διάρθρωση των παραλειφθέντων κεφαλαίων βλ. *ό.π.*, 14-19).

101. *Reise in den Orient in der Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840 (ανατ. Frankfurt am Main 1985) και *Ein Winter in Griechenland, 1879-1880*, ed. B. G. Teubner, Leipzig 1881. Το δεύτερο έργο έχει εκδοθεί σε ελληνική μετάφραση από τον ΣΠΥΡΟ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟ υπό τον τίτλο, *Karl E. Zachariä von Lingenthal, Ένας χειμώνας στην Ελλάδα 1879-1880*, [Πηγές και Μελέτες της Ελληνικής Ιστορίας, III], Αθήνα 2016, 300 σελ.

102. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal, η Αθήνα, η κοινωνία της και το Πανεπιστήμιο Αθηνών», *ΕΚΕΙΕΔ* 45 (2014-2015), 323-340 (= *Ιωάννης Κ. Καράκωστας. Φιλίας και μαθητείας χάριν* (επιμ. Δ. Καλλινίκου, Δ. Δακωρόνια, Α. Πελένη-Παπαγεωργίου, Π. Παπαρσενίου, Α. Καραμπατζός, Ε. Πούλου, Θ. Λύτρας)], Αθήνα 2017, τ. II, 1438-1452.

103. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Δημήτριος Σ. Γκίνης. Ο ιστορικός του δικαίου», [Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα, 21 Νοεμβρίου 2016, Αφιέρωμα στον Δημήτριο Σ. Γκίνη (1890-1978), *Ιστορικό του Δικαίου, μελετητή της παιδείας και βιβλιογράφου*], Αθήνα 2017, 49-64.

ιστορίας του δικαίου κατά τα έτη 2010-2017. Ο Πρόεδρος της Εφορευτικής μας Επιτροπής, Ομότιμος και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Απόστολος Σ. Γεωργιάδης δημοσίευσε εκτενή μελέτη όπου παρατίθενται οι επιστημονικές απόψεις του Δημητρίου Παππούλια και Νικολάου Πανταζόπουλου σχετικά με τη θεωρία της ιστορικής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου και αξιολογείται η επάρκεια της τεκμηρίωσης της θεωρίας αυτής και η απήχρησή της στην επιστήμη¹⁰⁴.

Τέλος, το έτος 2015 δημοσιεύθηκε, υπό την επιμέλεια της Διευθύνουσας του ΚΕΙΕΔ, το έργο του αναπληρωματικού μέλους της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ακαδημαϊκού Στεφάνου Δ. Ήμελλου και του Δρ. Φιλολ. Στεφάνου Εμμ. Ψαρρά: *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1742-1762)*¹⁰⁵. Πρόκειται για τη δημοσίευση μίας σημαντικής ανέκδοτης πηγής της μεταβυζαντινής περιόδου, του Κώδικα της *Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος* με αρ. 3405, η οποία παρέχει σωρεία πολύτιμων πληροφοριών για τον νομικό, κοινωνικό και οικονομικό βίο της νήσου Νάξου και κατ' επέκταση, και της ευρύτερης περιοχής των Κυκλάδων, κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ειδικότερη συμβολή του *Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Ι. Χατζάκης) στη διαμόρφωση του τόμου αυτού συνίσταται στην κατάρτιση εκτεταμένου ευρετηρίου νομικών όρων και λέξεων καθώς και ενός νομικού ειδολογικού ευρετηρίου στο οποίο έχουν αποδελτιωθεί όλες οι έννομες σχέσεις που συνδέονται με το περιεχόμενο εκάστης δικαιοπραξίας.

104. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Η θεωρία της ιστορικής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου μέσα από το έργο των Δημητρίου Παππούλια και Νικολάου Πανταζόπουλου», *ΕΚΕΙΕΔ* 43 (2011), 207-226 (αναδημ. στον τόμο *Αντικίνησως/Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου, ό.π., τ. Ι, 277-297*).

105. ΣΤΕΦΑΝΟΣ Δ. ΉΜΕΛΛΟΣ-ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΜΜ. ΨΑΡΡΑΣ, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1732-1762)*, τόμος Β', *ΕΚΕΙΕΔ* 45, Παράρτημα 13, Αθήνα 2015, 500 σελ.

